

परिश्रम अने भार्दृशनाथी
भुमारीभरी आज्ञापिका
तरक्ष वगेला प्रेरको

૨૫ વર્ષની ગ્રામવિકાસ યાત્રા અને ગ્રામજનોની સાફ્ટવ્યગાથા : ૨૦૧૮

પરિશ્રમ અને માર્ગદર્શનથી ખુબારીભરી આજુવિકા તરફ પણેલા પ્રેરકો

ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર
અમદાવાદ

---

*Parishram ane margdarshanti khumaribhari aajivika
taraf valela prerako*

(Inspiring individuals, who are marching towards
dignified livelihood by their hard work and support)

Published in June 2018 by Development Support Centre,
Marutinandan Villa, Nr. Govt. Tube Well, Bopal,
Ahmedabad-380 058, Gujarat, India.

Phone: +91-2717-235994/235995,

Fax: +91-2717-235997

Email: dsc@dscindia.org

Website: www.dscindia.org

Copyright © Development Support Centre

Content: Farmers and DSC Team

Concept: Sachin Oza (DSC Foundation), Mohan Sharma (DSC)

Advisors: Vijay Mahajan, Chairman, DSC and Lalita Iyer, Sr. Writer

Editing: Sanjay Dave, Charkha, Gujarat (charkhaguj@gmail.com),
Aalekhan Communication Solutions (www.aalekhan.com)

Printing: PrintVision, Ahmedabad

આમુખ

ડિએસસી સંસ્થાનો રપમા વર્ષમાં પ્રવેશ અમારા સૌ માટે એક અનેરો અવસર છે.

સંસ્થાના સ્થાપક અધ્યક્ષ અનિલભાઈને લોકેન્ટ્રિત વિકાસમાં દફનિશાસ હતો અને તેથી જ લોકોની સહભાગીતા અમના માટે બહુ મહત્વપૂર્ણ હતી. છેવાડાના વ્યક્તિત્વ, ખાસ કરીને નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, મહિલાઓને વિકાસનો લાભ મળે તે માટે તોઓ અથાગ પ્રયત્ન કરતા.

અનિલભાઈ લોકોને વિકાસના કાર્યક્રમોમાં જોડવાની પદ્ધતિઓ અને નીતિઓના ઘડતરમાં બદલાવ લાવવા માટે હુંમેશા તત્પર રહેતા. સહભાગી ગ્રામીણ મોજણી (પીઆરએ)માં તેઓ અતૂટ વિશ્વાસ રાખતા અને લોકોની મુશ્કેલીઓ સમજવા માટે તેઓ આ પદ્ધતિનો દરેક વિકાસ કાર્યકર અપનાવે તેવો આગ્રહ રાખતા. તેમનું માનાવું હતું કે, આ પદ્ધતિઓ દ્વારા લોકો પોતાના ગામ અને પોતાને પડતી મુશ્કેલીઓને સહેલાઈથી વાચા આપી શકે છે અને તેમની સૂઝખુઝ દ્વારા બાહરના લોકો એટલે કે બીના સરકારી અથવા સરકારી લોકોને ગામનો સાચો ઘ્યાલ ગ્રામ થાય છે. તે પછી જ તેઓ ગામલોકોને મદદરૂપ થઈ શકે છે.

આમ, લોકો વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમના આયોજન, અમલીકરણ અને સંચાલનમાં સામેલ થાય તેવું તેઓ માનતા. આ માટે બાહરની સંસ્થાએ લોકોને આયોજિત કરવામાં અને તેમને જુદા જુદા કાર્યો કરવા માટે ક્ષમતાવર્ધન કરવાની મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવી પડે. ગામલોકો પોતાની ખુમારીથી કુદરતી સંસાધનોનું સંચાલન અને તેના ઉચિત ઉપયોગ દ્વારા પોતાની આજીવિકા વધારે તે માટે અનિલભાઈ સંસ્થાના કાર્યકરોને સતત પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપતા.

ડિએસસીએ લોકોની જરૂરિયાતનો ધ્યાનમાં રાખીને કેટલાક વર્ષ સુધી ગુજરાતમાં જળ અને જમીન વ્યવસ્થા પર વરસાદ આધારિત અને સિંચિત વિસ્તારોમાં વોટરશેડ કાર્યક્રમ અને સહભાગી સિંચાઈ કાર્યક્રમની કામગીરી હાથ ધરી. લોક સંગઠનો જેમ કે,- બહેનોનાં સ્વાશ્રય જૂથો, વોટરશેડ એસોસિએશન અને પિયતા મંડળીઓની સ્થાપના થઈ.

જેમાં લોકોએ તેમનાં કુદરતી સંસાધનો જેમ કે,- જળસંચય, જમીના સંરક્ષણ, વનીકરણ તથા નહેરોનું સામારકામ, દેખરેખ અને પાણી વિતરણની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. ડીએસસી, સરકાર અને અન્ય સાથી સંસ્થાઓએ આ ગ્રામ સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન અને નાણાકીય ટેકો પૂરો પાડ્યો અને ધીરે-ધીરે આ સંસ્થાઓ સ્વાવલંબી બની. જળ અને જમીના પર કામગીરી કર્યા બાદ લોકોનું માનવું હતું કે ખેતીમાં પડતી મુશ્કેલીઓ જેમ કે,- ઘટતી જતી ફળદુપતા અને ઘટતી જતી અથવા સ્થિર થઈ ગયેલી આવકને વધારવા સંસ્થાએ તેમને મદદ કરવી જોઈએ. તેથી સંસ્થાએ કૃષિ વિકાસ, ખાસ કરીને કૃષિ વિસ્તારણ અને વેપાર ઉઘમતાની કામગીરી હુથ ધરી. આ અભિગમને વિસ્તારવા માટે સંસ્થા મધ્યપ્રદેશ, રાજ્યસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રમાં ૪૦૦ જેટલાં ગામોમાં કામગીરી ચલાવી રહી છે.

આજના સમયમાં, વિકાસની કામગીરીમાં ગામલોકોની કોઈસૂજ અને અદ્યતન ટેકનોલોજીનો સમન્વય થવો જરૂરી છે. ડીએસસી આ જ દિશામાં પ્રયત્નશીલ છે. ગામલોકો તેમની મહેનતા અને સૂજબુજ દ્વારા તેમના જીવનમાં સામાજિક અને આર્થિક બદલાવ લાવ્યા. સંસ્થાની આ રપ વર્ધની યાત્રામાં ઘણા બધાનો ફાળો રહ્યો છે. જેમ કે,- કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય અનુદાતા સંસ્થાઓ, સહયોગી સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક અને સંશોધન વિભાગો. આ સૌનો હું ખૂબ ખૂબ આભારી છું અને ભવિષ્યમાં પાણ તેઓનો આવો જ સહકાર મળતો રહે. અંતે ડીએસસી ટીમને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન કે જેઓના અથાગ પ્રયત્નો દ્વારા આ બદલાવ શક્ય બન્યો.

આ પુસ્તક એવા ગામલોકોનું દખાતા છે જેઓએ પોતાના નેતૃત્વ દ્વારા સ્વયં અને અન્યના જીવનમાં બદલાવ લાવી પ્રેરણ આપી રહ્યા છે. હું આશા રાખું કે તેઓની આ સાફલ્યગાથા વાંચીને બીજા ગ્રામજનોને પાણ પ્રોત્સાહન મળશે.

વિજય મહાજન

અધ્યક્ષ, તેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર

૧૬ જૂન, ૨૦૧૮

પ્રતાપના

ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલ ખેરાલુ તાલુકાના નાનકડા એવા દેઢાસાણ ગામના વતની શ્રી નટવરસિંહભાઈ પરમારને સ્થાનિક લોકો હુંમેશા યાદ રાખશે. જેમ કે નટવરસિંહભાઈના ભંગીરથ પ્રયાસો થકી નજીકના ચાડા ગામમાં તેઓએ દેના બેંકની સ્થાપના કરાવી. આ બેંકથી આજુબાજુનાં પાંચ ગામોને ફાયદો થયો છે. પોતાના ગામમાં બેંક હોવી, બેંકમાં ખાતું હોવું અને ખાતામાં પેસા જમા કરાવવા અને ઉપાડવા જવું એ નાના અને સીમાંત ખેડૂત પરિવારો માટે એક ગર્વની લાગણી અને સ્થાનિક લોકોના જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ વધારવાની ઘટના બની ગઈ.

અમે ગુજરાત, મધ્ય પદેશ, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રનાં લગાભગ ૪૦૦થી વધુ ગામોમાં ૧.૨ લાખ પરિવારો, ખાસ કરીને નાના અને સીમાંત વર્ગના ખેડૂતો સાથે ક્રમ કર્તૃતી સંસ્થા છીએ. આ ગામોમાં ગામલોકોએ લગાભગ ૧૫૦૦ જેટલાં ગ્રામ સંગઠનોની રચના ક્રેલ છે, જેમાં ૮૬૦ સ્વાશ્રય જૂથો, ઉરો જળસાવ વિકાસ મંડળ અને નહેર પિયતા સંગઠનો, ૮૦ જેટલા ખેત વ્યાપાર સાહસિકતા જૂથો અને ૨ સ્વાશ્રયી જૂથ ફેરેશના તથા ઉ નહેર પિયતા સંગઠનોનાં ફેરેશના સામેલ છે.

આમાંથી સફળ દ્વારાંત લખવા માટે માત્ર ૨૫ ખેડૂતા પસંદ કરવા ખૂબ જ ક્રીન ક્રમ હતું. આવા ખેડૂતો મોટી સંખ્યામાં છે અને તેમની સંખ્યા વધતી જઈ રહી છે. પણ આ ૨૫ પરિવારો પૈકી દરેક પરિવારની સાફલ્યગાથામાં એક વાર્તા છે, જે આપનો વારંવાર યાદ કરાવશે કે આ લોકોએ કેવી રીતે વિકાસની નવીન પદ્ધતિઓ અપનાવીને, એકબીજા સાથે ખબેખબા ભિલાવીને નવો ચીલો ચાતર્યો છે અને વિશેષ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. કંઈક નવું કર્વું સહેલું હોતું નથી. નવા ક્રમમાં મુશ્કેલીઓ આવે ખરી, પણ તેનો હળીમળીને દૂર કરી શક્યા.

આવી મહેનાના, લગાન અને સૂરખ્યુઝી ક્રેલ ક્રમોના ફલ સ્વરૂપ, મોટા ભાગે ઓછી (૧ થી ૫ ટ્રેક્ટર) જમીન ધરાવતા લોકો હુવે પાક મકાનમાં રહે છે, ધરાયાંગણે નાનાં-મોટાં વાહન ઊભાં છે, અમુક પરિવાર પાસે કર છે અને ખેતી માટે ટ્રેક્ટર છે.

જેમ કે, લોલાસાણ ગામ, જિ.સાબરકંઠા, ગુજરાતના નારાયણભાઈએ ર ભેંસોથી વધારીને હુવે ૮ ભેંસો કરી, ટ્રેક્ટર વસાવ્યું અને આદિવાસી બહેન શાંતાબાઈ ટેંપોર, સુસ્તીપુરા, ધાર, મધ્યપદેશ પાસે પોતાનું એકટીવા સ્કૂટર છે, તેમના

બેંકા ખાતામાં પૈસા જમા છે, તેમના દીકરા અને દીકરીઓ નિયમિત શાળાએ જાય છે. અમુક પરિવારોએ જેમ કે, નાટવરસિંહભાઈ અને દેશપણામ, વીસાનગરનાં સુભદ્રાભહેને તેમની દીકરીઓને ઉચ્ચ શિક્ષાણ આપ્યું.

સૌથી મહાત્વની વાત છે કે આ સૌઅંતે તમામ ભૌતિક કાર્યોના ખર્ચનો જાતે અંદાજ કાઢ્યો અને તેમાં લોક્ફાળો આપ્યો તેથી તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે, તેમનો ભરોસો વધ્યો છે. તેઓ ભવિષ્યમાં સ્વખર્યો નવી પહેલ કરશે, કેમ કે કુદરતી સંસાધનો કાયમી ફળકૃપ થઈ ગયાં છે, જે ભવિષ્યમાં ધન-ધાન્યનું કાયમ ઉત્પાદન કરશે.

અમુક લોકોની જમીન ખાલી પેદ્લી હતી, અમુકના ખેતરમાં માત્ર એક જ સિઝનામાં ખેતી થતી હતી. પરંતુ હવે કૂવા, ચેકેમ અને નહેરોમાં પાણી હોવાથી તેઓ બોથી ત્રણ સિઝન ખેતી ક્રે છે. આવું પહેલાં કયારેય થયું નાહોતું. કાલપુર ગામ, તા. વીસાનગર, જિ. મહેસાણાના અશોકભાઈ રાસાયણિક ખેતી છોડીને કુદરતી ખેતી તરફ વળ્યા છે. વધુ ખેડૂતો કુદરતી ખેતી તરફ વળી રહ્યા છે અને તેના માટે પોતે જાતે જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન ક્રે છે.

ખેતીમાં થયેલ વિકસનો વેગ આપવા માટે ખેડૂતો બેંકમાંથી વિરાણ મેળવે છે. અગાઉ ઘર અને સામાજિક પ્રસંગ માટે ગામના શાહુકરો પાસેથી ઊંચા વ્યાજ દરે કરજ લેતા હતા. હવે બહેનોના સ્વાશ્રય જૂથ થકી નાનું વિરાણ મળી રહે છે. પીંપરી પેંફાર ગામ, જિ. પૂર્ણે, મહારાષ્ટ્રની ઉજજવલાભહેને આગેવાની લઈ ગામની બહેનોને સ્વાશ્રય જૂથમાં જોડી છે અને હવે તેઓ બચત-વિરાણની સાથે સાથે કૃષિ ઓજારો ખરીદીને ખેડૂતોને ભરે આપી આવકના સોત વધાર્યા છે. અમુક આગેવાનો તાલીમકાર પણ બની ગયા છે અને તેમાંથી આવક મેળવે છે.

આ ગામોમાં જ્યારે ડીએસસીના કાર્યકર્તાઓ દાખલ થયા ત્યારે ખેડૂતોને પાણીની ખેંચ હતી. લોકોમાં એક મ્યક્ટરની નિરાશા અને હતાશાનું વાતાવરણ હતું. હળીમળીને ક્રમ કરવા માટે લોકો એક સાથે જોડાવવા તૈયાર નાહોતા. અમુક છેવાડાના ખેડૂતા હતા, જેમ કે વખતપુરા, હિંમતાનગરના ભરતસિંહભાઈ. તેમનું ગામ ગુહાઈઠેમથી ૩૦ કિલોમીટર દૂર હતું. તેમણે જીવનમાં નહેરમાં કયારેય પાણી જોયું નાહોતું. પાણી જ નથી આવતું તો પછી નહેર અને ખેતરમાં શું ક્રમ જવું તેવા પ્રતિભાવ મળતા હતા.

આ પરિસ્થિતિ ઘણાં ગામોની હતી. તેના કારણમાં કયાંક કેનાલ તૂટેલી હતી, કંઈક અવરોધ હતો અને કયાંક વહીવટ બરાબર નાહુતો. એટલે લોકોને પાણી મળતું નાહુતું.

આ રીતે એક બાજુ કેનાલથી સિંચિતા વિસ્તારની પ્રેરક ગાથા છે તો તેની સામે વરસાદ ઉપર આધારિત સૂક્ષ્મ વિસ્તારોના ખેડૂતોની જુદા પ્રકારની ગાથા છે, જ્યાં કુદરતના તમામ પ્રકારનાં જોખમ, વિષમ પરિસ્થિતિઓ અને કમનસીભી છૂપાયેલો છે, જેના મૂળ કારણમાં ઓછો અથવા ખૂબ વધુ અથવા નાહિવત વરસાદ હોય છે. આવા ખેડૂતો પૈકી એક ગાથા છે, અલીરાજપુર જિલ્લાના આદિવાસી ખેડૂત મંગાયાભાઈ તથા વલુણા ગામ, મેઘરજ તાલુકા, અરવક્ષી જિલ્લાના કાંતિભાઈ ભાગોરાની. જેઓને શરૂઆતમાં સંસ્થા પર ભરોસો નહોતો. તેમને શંકા હતી કે સંસ્થા ગામમાં ખેતપાળા કરીને તેમની જમીન પડાવી લેશે!

ખેડૂતોને વિશ્વાસ જ નહોતો કે તેઓ વ્યક્તિગત રીતે સંગઠન બનાવી શક્શે અને ગામ બદ્દાર વહી જતા વરસાદના પાણીનો બંધપાળા કરીને સંગ્રહ કરી શક્શે અને વરસાદ પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ધરાયથું અને પિયતા માટે વપરાશ કરી શક્શે.

બીજી રીતે કહીએ તો તેમની પાણી જમીનના સરકારીની જરૂરિયાતાનો જવાબ જળસાવ વિસ્તાર વિકસ કાર્યક્રમમાં છૂપાયેલો હતો. સહભાગી જળસાવ વિકસ અને સહભાગી સિંચાઈ વિકસ અને વ્યવસ્થાપન અંગે સમજ અને આવડત વિકસી. તેઓએ જાતે કામગીરી ઉપાડી. જેથી તેમના ગામ અને ખેતરોની કાયાપલટ થવા માંડી, જે ગ્રામવિકાસનાં કામોની સફળતાની ખાતરી આપે છે.

આ તમામ રપ સફળ દિઝાન્ટો આપણને સૌને નાણાકીય, સામાજિક અને પર્યાવરણને લગાતી મુશ્કેલીઓમાંથી જાતે પહેલ કરી સંગઠન થકી ઉકેલ લાવવા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. ખાસ કરીને મહિલા ખેડૂતોનાં ૧૦ જેટલા સફળ દિઝાન્ટોથી વિશેષ આત્મસંતોષ મળે છે. ખાસ કરીને, મધ્યપ્રદેશના ધાર જિલ્લાના કુશી અને મનાવર જેવા વિકાસથી વંચિત આદિવાસી પરિવારોમાંથી આવેલ આ નિરક્ષર અને ખૂબ જ ઓછું શિક્ષણ લીધેલ ખેડૂત બહેનોએ પુરુષ ખેડૂતોથી વધુ જોશ અને ઉત્સાહથી તમામ વિષમ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈને, પોતાના પરિવારની માત્ર નાણાકીય સ્થિતિ નાહીં, પરંતુ ભાવિ પેઢીને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને આત્મનિર્ભરતાનાં શિખરો સર કરાવ્યાં છે.

મોહન શર્મા

એક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર, ટેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર

૧૬ જૂન, ૨૦૧૮

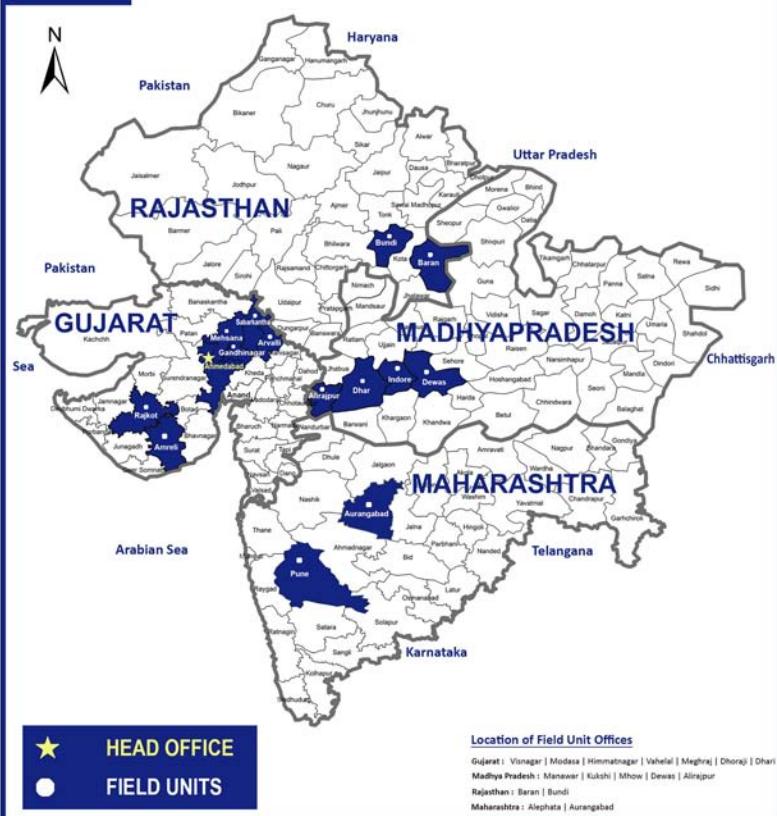
અનુક્રમણિકા

ક્રમ	કેસ સ્ટડી	પેજ નં.
૧.	પડકરોને હંફાવીને સૌનાં જીવનમાં પ્રગતિની જ્યોત જગાવતો લક્ષ્યમીબહેન ખોખરીયા	૦૧
૨.	સમાજ અને સરકારમાં આગવી ઓળખ ઊભી કરનારા ઉમદા તાલીમકાર નટવરસિંહભાઈ પરમાર	૦૪
૩.	જેરીલી રાસાયણિક ઘેતીને ત્યાગી કુદરતી ઘેતી અપનાવતા પ્રેરણાદાયી ‘કૃષિ-અખિ’ નારાયણભાઈ પંચાલ	૦૮
૪.	જીવનની મુશ્કેલીઓમાંથી સ્વનિર્ભરતાના માર્ગે પ્રયાણ કરતાં સુભદ્રાબહેન	૧૧
૫.	બીજા ઘેડૂતો માટે પથદર્શક એવાં આગેવાન ઘેડૂત હુંસાબહેન પટેલ	૧૫
૬.	ઘેતીનાં નવાં કૌશલ્યો કેળવીને જીવનધોરણમાં દુકારાત્મક બદલાવ લાવતા પ્રયોગશીલ ઘેડૂત અશોકભાઈ	૧૮
૭.	પિયત અને ઘેતી વિકાસ માટે ગામલોકોને સંગઠિત કરનારા પ્રકાશભાઈ	૨૨
૮.	ઘેતીમાં નવા પ્રયોગો કરવા સદાય અગ્રેસર આદિવાસી ઘેડૂત રામાભાઈ ભોઈ	૨૬
૯.	અવિશ્વાસથી દૃઢ વિશ્વાસની વિકાસયાત્રાના સાથી બનેલા આદિવાસી યુવાન કાંતિભાઈ ભગોરા	૨૮
૧૦.	પિયત મંડળીથી દૂધ મંડળી સુધીની યાત્રાના આગેવાન ભારતસિંહભાઈ	૩૨
૧૧.	શહેરથી નજીક છતાં વિકાસથી વંચિત સમુબહેને ઉત્ત્રતિની દિશામાં ડગ મંડચાં	૩૪
૧૨.	ઘેડૂતોને વ્યાપારસાહસિકતા તરફ લઈ જનારા પ્રગતિશીલ ઘેડૂત જેન્ટીભાઈ ગોંડલીયા	૩૮
૧૩.	નોકરીને તિલાંજલી આપીને ફરી ઉમળકાભેર ઘેતીમાં જોડાયા પરસરામજી	૪૧

ક્રમ	કેસ સ્ટડી	પેજ નં.
૧૪.	પ્રારંભિક અવિશ્વાસને ઓળંગીને હવે ગામના 'કૃષિ આગેવાન' બન્યા મંગત્યાજી	૪૪
૧૫.	દેવામાં દૂબેલાં ખેતમજૂરમાંથી સફળ ખેડૂત બની રહેલાં અહિલ્યાબાઈ	૪૬
૧૬.	નિરક્ષર હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિઓ માટે પાંચમાં પૂછાવા લાગેલા જેરામભાઈ ચૌહાણા	૪૮
૧૭.	પોતાની ખેતીની આવક વધાર્યા પછી ખેડૂતથી તાલીમકાર બનેલા પરસરામ માલવિય	૪૯
૧૮.	કુદરતી ખેતી પદ્ધતિથી ખર્ચ ઘટાડીને કમાણી વધારવાની કળા શીખી ગયેલા સોણનલાલ	૫૪
૧૯.	પ્રતિકૂળતાઓ સામે જીત મેળવીને પગભર થયેલાં સ્વમાની મહિલા હિંદાબાઈ	૫૭
૨૦.	જૈવિક ખાતર-દવાઓથી આવકનો નવો સોત ઊભો કરનારા કેલાશભાઈ	૬૦
૨૧.	ઘરના ઉબરથી મહિલા દૂધ ઉત્પાદક મંડળી સ્થાપવા સુધીની શાંતાબાઈ રાઠોડની પ્રેરણપાદાઈ સફર	૬૩
૨૨.	આગવો વેપારઉદ્યમ દાખવીને સુસ્તીપુરા ગામના લોકોને ચેતનવંત્તા બનાવવાનો શાંતાબાઈ ટેગોરનો સંઘર્ષ	૬૬
૨૩.	મજૂરીની વેઠમાંથી જાનાપાવ મહિલા સંસ્થાના સચિવપદે પહુંચેલાં શારદાબાઈ	૬૮
૨૪.	પોતાના ગામમાં જમીનનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવાની પહેલ કરી રહેલા આદિવાસી ખેડૂત ગોરયાજી	૭૨
૨૫.	નાના ખેડૂતોને કૃષિયંત્રો અને જૈવિક ખાતર-દવાઓની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં ઉજ્જવલાજી	૭૪

AREA OF DIRECT INTERVENTIONS OF DSC

ડીઓસરીનાં કાર્યક્ષેત્રો

પડકારોને હંફાવીને સૌનાં જીવનમાં પ્રગતિની જ્યોત જગાવતાં લક્ષ્મીબહેન ખોખરીયા

ગામ : ધાંધીયા, જિલ્લો : અરવક્ષી, રાજ્ય : ગુજરાત

દેક વિસ્તારને કુદરતે અલગ-અલગ પરિસ્થિતિ આપી છે. કયાંક પાણીની રેલમછેલ હોય તો કોઈ જ્યાએ લોકો એક ટીપાં પાણી માટે ટળવળતાં હોય. કોઈ સ્થળની જમીન અત્યંત ફળદૃપ હોય, તો કોઈ સ્થળે પથરરો સામે લડીને પાક લેવો પડતો હોય. છતાં, ત્યાં વસતાં લોકોમાં આપોઆપ આ કુદરતી પરિસ્થિતિને સહન કરવાની, એમાંથી નવા રસ્તા શોધવાની આવડત કેળવાઈ જાય છે.

અરવક્ષી જિલ્લાના મેધરજ તાલુકામાં આવી જ કુદરતી રીતે કફોડી હાલત છે. વરસાદ આધારિત આ તાલુકામાં દર પાંચ વર્ષે બે વાર દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ હોય છે. ઉપરાંત, તુંગરાળ વિસ્તાર હોવાથી ત્યાંની જમીન પણ પથરરવાળી ઢોળાવ

જેવી છે. ત૭ ટકા આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો ગુજરાતનો આ છેવાડાનો તાલુકો, રાજ્યથાન સરહુદે આવેલો છે.

આવી વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર કુદરતી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ રસ્તો કાઢનારી એક મહિલાની આ સાફ્લ્યાંગાથા છે. એમનું નામ છે લક્ષ્મીબહેન મનુભાઈ ખોખરીયા. મેધરજ તાલુકાના ધાંધીયા ગામના આદિવાસી પરિવારનાં ૪૫ વર્ષીય લક્ષ્મીબહેન દસ ધોરણ સુધી ભાણ્યાં છે. ખેતી અને પણુપાલનનો મુખ્ય વ્યવસાય ધરાવતો તેમનો મધ્યમવર્ગી બેઢૂત પરિવાર છે. પરિવારમાં તેઓ પતિ-પત્ની અને ત્રણ સંતાનો સહિત પાંચ સભ્યો છે. તેમની ઉ હેક્ટર જમીનમાં તેઓ ત્રણ ટ્યુબવેલ

દ્વારા પિયત કરે છે.

વર્ષ ૧૯૯૮માં ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર (ડીએસ્સી) સાથે લક્ષ્મીબહેનનો સંપર્ક થયો. તેમના ગામમાં વોટરશેડની કામગીરી અંતર્ગત એક મિટિંગ યોજવામાં આવી હતી. ધાંધીયા ગામમાં વોટરશેડ કાર્યક્રમની જરૂરિયાત માટેના અભ્યાસ અંગેની આ મિટિંગમાં લક્ષ્મીબહેન પણ હાજર હતાં.

ધાંધીયા ગામમાં ડીએસ્સી સંસ્થાની કામગીરીમાં લક્ષ્મીબહેનનાં કુટુંબીજનો અગ્રોસર રહીને જોડાયાં અને બીજા લોકોને પણ પ્રેરણા પૂરી પાડી.

લક્ષ્મીબહેન પોતાનાં ખેતરમાં ઘણી કામગીરી હાથ ધરી. જેમ કે મારીપાળા, ખેત તલાવડી, ગલી પ્લગ, નાળાં, વનીકરણ, મકાઈ, ઘઉનાં નવાં બિયારણ તથા વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિનું અનુસરણ,

મિશ્ર ખેતી, જૈવિક ખેતી, જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન અને ઉપયોગ, જમીન ચકાસણી વગેરે.

લક્ષ્મીબહેન ડીએસ્સીમાં વોટરશેડ કામગીરી સમિતિમાં સૌ પ્રથમ મહિલા મંત્રી તરફે જોડાયાં હતાં. હવે તો તેઓ કિસાન કલબ, મહિલા સ્વસહાય જૂથ અને પ્રોડ્યુસર કંપનીમાં સભ્ય છે. તેઓ બચત અને શેર ફીના સ્વરૂપે રૂપિયા ૨૫,૫૧૦નું ભંડોળ

ધરાવે છે. ઘ સંગમ મહિલા બચત અને ધિરાણ કોઓપરેટિવ મંડળીનાં સેકેટરીની ભૂમિકા તેઓ બખૂબી નિભાવે છે.

લક્ષ્મીબહેનનાં કુટુંબના બે સત્યોએ તાલીમો અને પ્રેરણપ્રવાસમાં ભાગ લઈને ખેતીને લગતા જુદા-જુદા વિષયોનું કૌશલ્ય કેળવ્યું છે. લક્ષ્મીબહેન કરેલા અંદાજ મુજબ, તેમની કરેલી કામગીરીઓમાં કુલ ૭૫,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરેલું. તેમાં ૬૬,૦૦૦ રૂપિયાની બાધ્ય સહાય અને ૮,૦૦૦ રૂપિયાનું પોતાનું નાણાકીય યોગદાન સામેલ છે. તેની સામે તેમને પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા ૧,૭૫,૦૦૦નો પહેલાં કરતાં વધારે, ચોખ્ખો નફો મળે છે. તેમનાં ખેતરમાં થયેલી વોટરશેડની કામગીરીને તથા ખેત-ઉત્પાદનના વધારા માટે નવાં બિયારણને તેમણે સારી રીતે અપનાવ્યાં છે. છેલ્લાં છ વર્ષ દરમ્યાન તેમના પાક-ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે.

લક્ષ્મીબહેન પાસે પહેલાં એક કાચું મકાન હતું, હવે બે પાકાં મકાન છે. ત્રણ ટચુબવેલ છે. એક હેક્ટર જમીનમાં તેઓએ ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ અપનાવી છે. એક બાઈક, બે બળદ અને ભેંસ ખરીદ્યાં છે. દૂધની આવક પણ વધી છે. બેંકમાં બચત ખાતું ધરાવતાં લક્ષ્મીબહેનના પરિવારની ખરીદશક્તિ વધવાની સાથે આવકમાં સ્થિરતા આવી છે.

ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ પદ્ધતિ છોડીને તેઓ વૈજ્ઞાનિક ટબે અને ઓછા ખર્ચવાળી ખેતી કરતાં થયાં છે. માત્ર ખરીફ સીઝનમાં જ ખેતી કરતાં લક્ષ્યમીબહેન હવે રવિ અને ઉનાણું સીઝનમાં પણ એ અનુસાર પાક લેતાં થયાં છે. તેમણે આવકમાં વધારો કરવા માટે નવા સ્થોત ઊભા કર્યા છે.

પહેલાંની અને અત્યારની જીવનશૈલીમાં આવેલા બદલાવ વિશે વાત કરતાં લક્ષ્યમીબહેન ભાવુક થઈ જાય છે. તેઓ કહે છે કે “પહેલાં અમારી આવક ખૂબ જ મર્યાદિત હતી. તેને લીધે દર વર્ષ શાહુકર પાસેથી ઊંચાં વ્યાજે વિરાણ લેવું પડતું. અમે અમારી જમીન અને ઘરેણાં ગિરવી મૂકીને પણ એમ કરતાં, કેમ કે છુટકો જ નહોતો. પણ જ્યારથી ડીઓસ્સી સાથે કામગીરી કરી છે ત્યારથી ખેતી અને પશુપાલનમાં આવક વધી. આવકના બીજા સ્થોત ઊભા થયા. હવે અમે સારી રોતે અમારું જીવન જીવી શકીએ છીએ. શિક્ષણા, સામાજિક રીતરિવાજો અને તહેવારોમાં ખર્ચ વધ્યો છે, સામે આવક અને બચતમાં પણ વધારો થયો છે.”

લક્ષ્યમીબહેનના બેંક અને સરકારી વિભાગો સાથે સીધા સંબંધ ઊભા થયા છે. તેમના ખેતરમાં ડેમોન્સ્ટ્રેશન જોઈને ગામના ૬૦ ટકા લોકોએ મકાઈ, ઘઉં વગેરે જલદી પાકતી જાતો અપનાવી છે.

દુષ્કાળવાળા વિસ્તારનાં વતની લક્ષ્યમીબહેનનાં સપનાં લીલાંછમ છે. સંગમ મહિલા મંડળનો વ્યાપ ૧૫ ગામમાંથી વધારીને મેધરજ તાલુકાનાં દરેક ગામને તેની સાથે જોડવાનું તેમનું સ્વપન છે. તેઓ મંડળનાં બે હજાર સભાસદ બહેનોનું બચત ભંડોળ એક કરોડથી પણ વધારે કરવા માંગો છે. પોતાના ગામમાં સરપંચ તરીકે ચુંટાણી લઈ, જીતીને ગામના વિકાસનાં કામ કરવાં છે. કૃષિધન પ્રોડ્યુસર કંપનીની મદદથી અન્ય વિસ્તારના બેડૂતોને ખૂબ સારી ગુણવત્તાવાળાં અળસિયા ખાતર અને જૈવિક

દવાઓનું વેચાણ કરવાનું પણ તેમનું આયોજન છે.

આટઆટલાં સપનાં જોનારાં લક્ષ્યમીબહેન આ બધી જ બાબતોનો યશ તેવલાપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટરને આપે છે. તેઓ કહે છે કે, ડીઓસ્સીને લીધે જ ગામ અને સમાજની પ્રગતિ માટેનાં કામોમાં ફાળો

જીનું ઘર

નવું ઘર

આપવાનો મને મોકો મળ્યો છે. અમને નાણાકીય રીતે સંધર બનાવવા માટે સંસ્થાએ ઘણી નોંધપાત્ર કામગીરી કરી છે. આ સંસ્થાને કારણે જ અમારું જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું છે અને આવકમાં પણ વધારો થયો છે.

લક્ષ્યમીબહેનનું જીવન અને કર્મ એ વાત સાબિત કરે છે કે, ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિ હોય, મહેનત કરનારી વ્યક્તિને માર્ગદર્શન આપનારું કોઈ મળી જ રહે છે. એના સહયોગથી આવાં સરસ અને સહભાગિતાવાળાં સપનાં સાકાર થાય જ ને ! ●

સમાજ અને સરકારમાં આગાવી ઓળખ ઊભી કરનારા ઉમદા તાલીમકાર નટવરસિંહભાઈ પરમાર

ગામ : દેદાસાણા, જિલ્લો : મહેસાણા, રાજ્ય : ગુજરાત

આત છે વર્ષ ૨૦૧૩ની. મહેસાણા જિલ્લાના
ઘેરાલું તાલુકાના દેદાસાણ ગામનું દશ્ય છે.
ધોરાઈ સિંચાઈ યોજનાની જમણા કાંઠાની મુખ્ય
નહેરના કમાન્ડ વિસ્તારનું આ ગામ છે. એક ટિવસ,
ગામના સરપંચના ભાઈએ નહેરનો દરવાજો ખોલીને
પોતાના ખેતરમાં ગેરકાયદેસર રીતે પાણી વાજ્યું.
તેમણે પાણી મેળવવા અંગે ઓપરેટરને જાણ પણ
કરી નહોતી અને પાણી લેવા બદલ એક રૂપિયો પણ
ચૂકવ્યો નહોતો. પિયત મેળવતા ખેડૂત સભાસદો તો
સરપંચના ભાઈના આ કરતૂતથી નારાજ થઈ ગયા.
ગામ મીટિંગમાં નિર્ણય લેવાયો તે મુજબ જાણ કર્યા
વગર પાણી લેવા બદલ સરપંચના ભાઈને ૫૦૦
રૂપિયાનો દંડ કરવામાં આવ્યો.

આ આખી ઘટનામાં નિયમનું તટસ્થ પાલન
કરાવ્યું એક પ્રૌઢ ખેડૂત નટવરસિંહ શિવસિંહ પરમારે.
દસમા ઘોરણ સુધી ભાગેલા નટવરસિંહભાઈ પાસે
૩.૨૮ હેક્ટર જમીન છે. તેમાં તેઓ કૂવા, ટ્યૂબવેલ
અને નહેરથી સિંચાઈ કરે છે. નટવરસિંહભાઈની
જેમ ગામના બીજા ખેડૂતો પણ નહેરમાંથી પિયતનું
પાણી મેળવતા. જોકે, તેમાંથી મન ફાંચે તે રીતે
પાણી લેવાતું હોવાથી પાણીનો વેડફાટ થતો અને
નહેરમાંથી પાણી મેળવવા બાબતે ખેડૂતો વચ્ચે
મનદુઃખની ઘટના પણ બનતી.

દરમ્યાન નહેર વ્યવસ્થાપન માટે સહભાગી
સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનને લગતી પ્રવૃત્તિઓ યોજવા
ડીએસસી સંસ્થાએ વર્ષ ૨૦૦૨માં દેદાસાણ ગામમાં

મિટિંગ કરી. નહેર મરામત અને પિયત વ્યવસ્થાના સંચાલન માટે રચાયેલી મંડળીમાં પણ નટવરસિંહ સંક્રિય બન્યા, ઉપરાંત, સંસ્થાની મદદથી તેમણે તેમના ખેતરમાં ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ અપનાવીને પાણીનો કાર્યક્રમ ઉપયોગ કરી બતાવ્યો. તેમણે કપાસ, ઘઉં અને મગફળીનાં નવાં બિયારણોનો ઉપયોગ કરવાની પહેલ કરી. ઉપરાંત, સંસ્થાના માર્ગદર્શન પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિઓ પણ અપનાવી. મિશ્ર ખેતી કરવામાં, જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાનું ઉત્પાદન કરવામાં તેમ જ તેનો ઉપયોગ કરવામાં પણ તેઓ અગ્રેસર રહ્યા. તેમણે તેમના ખેતરની જમીનની ચકાસણી કરાવીને તેને

અનુકૂળ પાક અંગેની સમજ પણ કેળવી. દેદાસાણ ગામમાં પિયત મંડળી, મહિલા સ્વસહાય જૂથો, કિસાન કલબ અને કિસાન પ્રોડિયુસર કંપની જેવા સમુદ્દર આધારિત સંગઠનો રચાયાં. તે બધાંમાં નટવરસિંહભાઈ ઉત્સાહપૂર્વક જોડાયા છે. પિયત મંડળીમાં તો તેઓ સેકેટરી તરીકેની જવાબદારી સંભાળે છે. તેમનાં પત્ની પણ મહિલા સ્વસહાય જૂથના સભ્ય બન્યાં છે. ઉપરોક્ત સંગઠનોમાં નટવરસિંહ બચત અને શેર ફી રૂપે પર, ૫૦૦ રૂપિયાનું ભંડોળ ધરાવે છે.

નટવરસિંહ અને તેમનો પરિવાર, માહિતી અને જ્ઞાન મેળવવા માટે હુમેશાં તત્પર રહે છે. એટલે જ તેમણે તાલીમો અને પ્રેરણા-પ્રવાસોમાં ભાગ લઈને ખેતી, પિયત અને વહીવટને લગતા વિષયોનું કૌશલ્ય કેળાયું છે. તેમણે તે પછી ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ ખેતી પદ્ધતિ છોડીને વૈજ્ઞાનિક ફબની તથા ઓછા ખર્ચની જૈવિક ખેતી અપનાવી છે.

તેમણે મગફળીનું વાવેતર કરવાની પહેલ કરી તે જોઈને ગામના બીજા ૭૦ ખેડૂતોએ પણ તેમનું અનુસરણ કર્યું છે. તેમણે અળસિયાનું ખાતર અને ગૌમૂર આધારિત જૈવિક દવાઓ જાતે બનાવીને તેમણે ધીરે-ધીરે સજીવ ખેતીનો વિસ્તાર પણ વધાર્યો છે. એક વાર તો તેમણે ધિરાણ લઈને પોતાના ખેતરમાં નેટ હાઉસ પણ બનાવ્યું હતું.

નટવરસિંહભાઈએ તેમની દીકરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પોતાના ગામમાંથી શહેરમાં મોકલીને નવો ચીલો ચાતર્યો છે. ગામમાંથી આવું પગલું ભરનારા નટવરસિંહ, સૌપ્રથમ વ્યક્તિ છે.

જોકે, તેમાં તેમને નુકસાન વેદવાનો વારો આવ્યો હતો. છતાં હિંમત હાર્યા વગર તેઓ નવા પ્રયોગો કરતા રહે છે.

સંસ્થાની સમગીરીનો લાભ વધુ ને વધુ ગામોના લોકોને મળે તે માટે તેઓ સતત મળતા રહે છે. ખેત વિકાસનાં ઉત્તમ અને નવીન કામગીરી કરવા બદલ ગુજરાત સરકાર તરફથી તેમને જિલ્લા સ્તરે પુરસ્કાર પણ અનેનાયત થયો છે.

છેદ્ધાં પંદર વર્ષ દરમ્યાન નટવરસિંહભાઈના જીવનમાં નોંધપાત્ર અને હકારાત્મક પરિવર્તન આવ્યું છે. સંસ્થા સાથે રહીને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

હાથ ધરવાથી તેમની પરિસ્થિતિ બદેતર બની છે. પહેલાં તેમના કુવામાં ૮ મહિના પાણી મળી રહેતું, હવે બારેય મહિના કુવામાંથી પીવાનું પાણી મળી રહે છે. એટલું જ નહીં, પહેલાં ૫૮ ફૂટે ભૂગાર્ભ જળ મળતું, હવે ઉદ્દ ફૂટે પાણી મળે છે. એટલે કે

ભૂગાર્ભ જળનું સ્તર ઊંચું આવ્યું છે. પહેલાં તેઓ પોતાની કુલ ૩.૨૮ હેક્ટર જમીનમાંથી ૨.૨૮ હેક્ટર જમીનમાં ખરીફ પાકનું વાવેતર કરતા, હવે તેઓ તેમના આખા ખેતરમાં ખરીફ પાક મેળવતા થયા છે. એવી જ સ્થિતિ શિયાળુ પાકની છે, તે ૨.૨૮ હેક્ટરથી ૩.૨૮ હેક્ટરમાં વિસ્તર્યો છે. આજે તેઓ ૧.૨ હેક્ટરમાં ઉનાળુ પાક પણ મેળવે છે, જે પહેલા ૦.૨૪ હેક્ટરમાં જ લેતા.

નટવરસિંહભાઈ કપાસ, જુવાર, બાજરી, મગ, અડદ જેવા ખરીફ પાકની સાથે હવે મગફળી અને ઘાસચારો પણ મેળવતા થયા છે. એ જ રીતે, ઘઉં, તમાકૂ અને ઘાસચારાના શિયાળુ પાકમાં રીંગણનો પાક ઉમેરાયો છે. ઉનાળામાં હવે તેઓ ઘાસચારાની સાથે-સાથે બાજરી પણ ઉગાડે છે. આ બધી ઋસુના પાકની તેમની આવક રૂ. ૧,૫૬,૮૨૦ માંથી વધીને હવે રૂ.૩,૬૦,૬૫૦ એટલે કે બમાણી થઈ છે. નટવરસિંહભાઈ ગાય-ભેંસના દૂધની આવક અને અન્ય આવક ઉમેરીએ તો તેઓ દર વર્ષે ૪,૨૮,૬૫૦ રૂપિયાની આવક રળતા થયા છે, જે પહેલાં, તેનાથી લગભગ અધી રૂ. ૨,૧૬,૮૨૦

હતી.

નાણાકીય આવકની સાથે-સાથે નટવરસિંહભાઈની મિલકતમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. તેમની પાસે પહેલાં બે કાચાં મકાન હતાં, હવે બે પાકાં અને એક કાચું મળીને ત્રણ મકાન તેમની પાસે છે. તેમણે એક નવો કુવો બનાવ્યો, એક હેક્ટરમાં ટપક સિસ્ટમ વસાવી, એક નવી ગાય અને ભેંસ ખરીદી. એટલું જ નહીં, પણ ખેતીલાયક એક હેક્ટર જમીન પણ ખરીદી છે. નટવરસિંહભાઈએ આવક વધવાથી એક ઘરવંટી અને એક નાની કાર પણ ખરીદી છે. આમ, તેમની ખરીદ-શક્તિ વધી છે. વળી, બેંકમાં પણ તેઓ નિયમિત રીતે બયત કરતા થયા છે.

નટવરસિંહભાઈએ તેમની દીકરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પોતાના ગામમાંથી શહેરમાં મોકલીને નવો ચીલો ચાતર્યો છે. ગામમાંથી આવું પગલું ભરનારા નટવરસિંહ, સૌપ્રથમ વ્યક્તિ છે. આવું કાંતિકારી પગલું ભરનારા નટવરસિંહભાઈએ ગામમાં વ્યસનમુક્તિને પણ વેગ આપ્યો છે. ગામમાં કુપોષણ નાભૂદી, બાળલગ્ન પ્રથાનો વિરોધ અને કન્યા કેળવાણીને વેગ આપવા માટે પણ તેઓ મથતા રહે છે. આમ, માત્ર પોતાના જ નહીં, પણ ગામ અને સામાજિક વિકાસ માટે પણ તેઓ કટિબદ્ધ છે. ●

“મેં મારી દીકરીને એમાં સુધી ભણાવી તે આ સહભાગી સિંચાઈથી આવેલી જાગૃતિ ને વધેલી આપકને પ્રતાપે!”

બેંક સ્થાપનાનો ભગીરથ પ્રયાસ

૨૦૧૧ની સાલમાં આરબીએસ બેંક-ઇન્ડિયાનાં મુખ્ય અધિકારી અને અધ્યક્ષ શ્રી મીરા સાન્ચાલ, ડીએસસી સંસ્થાના કાર્યવિસ્તારની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં. તે દરમ્યાન તેમણે દેઢાસાણ ગામમાં ડીએસસી દ્વારા થયેલાં કાર્યો જોયાં અને ગામમાં ઘણો સમય વીતાવ્યો.

ગામની મહિલાઓની તકલીફો વિશેની ચર્ચા દરમ્યાન નટવરસિંહભાઈએ તેમને ગામની અન્ય ગામોની આર્થિક સ્થિતિથી માહિતગાર કર્યા. અહીંના લોકોમાં બચતની ટેવ નથી, છતાં જો કોઈ બેંકમાં બચત કરવા માંગે તો ગામથી ૧૫ કિમી દૂર ખેરાલુની બેંકમાં જવું પડે એમ તેમણે જણાવ્યું.

આવી પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રી મીરાબહેને આ

વિસ્તારમાં બેંકની શાખા ખુલે તે માટે જુદા-જુદાં સ્તરે રજૂઆતો કરી. નટવરસિંહભાઈ સ્થાનિક વિસ્તારમાં બેંકની સગવડ ઊભી કરવા મક્કમ હતા. તેથી તેમણે બેંકની જરૂરિયાતને અનુસરીને આજુબાજુનાં ગામોમાં ફરીને ૮૦૦-૯૦૦ લોકોને બેંક ખાતા ખોલાવવા માટે રાજી કર્યા.

નટવરસિંહભાઈની શાખ એવી ઊંચી કે આસપાસનાં ગામોના લોકોને રૂ. ૧૦૦૦ની ડિપોजિટ માટે તૈયાર કર્યા. આખરે નટવરસિંહભાઈની મહેનત ફળી અને દેડાસાણ ગામની બાજુના જ ચાડા ગામમાં દેના બેંકની શાખા શરૂ થઈ. આમ, નટવરસિંહભાઈએ પોતાના આગવા નેતૃત્વના પણ દર્શન કરાવ્યાં.

અરીલી રાસાયણિક ખેતીને ત્યાગી કુદરતી ખેતી અપનાવતા પ્રેરણાદાયી 'કૃષિ-ઋષિ' નારાયણભાઈ પંચાલ

ગામ : લોલાસણા, જિલ્લો : સાબરકાંડા, રાજ્ય : ગુજરાત

એકુટો, ખાસ કરીને યુવાન ખેડૂતોને હું વે ખેતી તેઓ શહેરમાં નાની-મોટી નોકરી કરવા વધુ તૈયાર હોય છે. આવા સમયમાં, ખેતીખર્ય અને જોખમમાં ઘટાડો કરી, ઉત્પાદનમાં વધારો કરીને ચોકખી આવક વધારવાનું એક સફળ દાખાંત એક વયોવૃક્ત ખેડૂતે પૂરું પાડ્યું છે. ૭ હેક્ટર જમીન ધરાવતા આ ખેડૂત, પહેલાં તુ લાખ રૂપિયા જેટલી વાર્ષિક આવક ધરાવતા હતા અને હું જૈવિક અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમવાળી ખેતીના સહારે તેઓ વાર્ષિક ૧૦ લાખ રૂપિયા જેટલી આવક મેળવતા થયા છે. તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઈને આસ-પાસનાં ૨૦થી ૨૫ ખેડૂતો પણ વૈજ્ઞાનિક ખેતી તરફ વળ્યા છે અને

તે ખેડૂતો પણ આર્થિક ઉપાર્જનમાં વધારો મેળવી શક્યા છે.

૭૧ વર્ષની ઉમરે પણ નવું જાગ્રત્તા-શીખવાની તાલાવેલી ધરાવતા એ પ્રેરણાદાયી ખેડૂતનું નામ છે નારાયણભાઈ શંકરભાઈ પંચાલ. સાબરકાંડા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકામાં આવેલા લોલાસણ ગામના નારાયણભાઈને આસપાસનાં ગામોના લોકો હું કૃષિ-ઋષિ તરીકે ઓળખે છે. હિંમતનગર ગુહાઈ સિંચાઈ યોજનાની કેનાલમાંથી પાણી મેળવીને પોતાની કાળી અને ઉપજાઉ જમીનમાં સિંચાઈ કરતા હોવા છતાં યોગ્ય પાક ઉત્પાદન લઈ શકતા નહોતા. તેઓ પરંપરાગત ખેતી કરીને અને બે પશુઓના દૂધની આવકમાંથી કુટુંબનું જીવનગુજરાન

ચલાવતા હતા.

વર્ષ ૨૦૦૨માં નારાયણભાઈના લોલાસણ ગામમાં ગ્રામ સભાનું આયોજન થયું. તેમાં ડીઓસસી સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓએ ગ્રામજનોને સંસ્થાની કામગીરી અંગે સમજ આપી. જોકે, ગામલોકોને હજુ તેમની વાતમાં વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. થોડા વખત પછી સંસ્થાના કાર્યકરોએ સહભાગી સિંચાઈ યોજના અંગે સમજ આપવા માટે ગામમાં ફરીવાર એક મિટિંગ યોજી. તે મિટિંગમાં ગામના આશરે ૪૫ ખેડૂતો હાજર રહ્યા. મિટિંગમાં હાજર નારાયણભાઈ પંચાલ સહિતના કેટલાક ખેડૂતોને થોડીક વાતો ગળે ઉત્તરી તેથી

તેઓ સંસ્થા સાથે કામ કરવા તૈયાર થયા. પછી શરૂ થઈ ગામના અને ખેડૂતોના વિકાસની ગાથા. પોતાના ઘરની આર્થિક સ્થિતિ બદલવા માટે આતુર નારાયણભાઈ, સંસ્થા દ્વારા અમલમાં મૂકાપેલાં કામોમાં તબક્કાવાર જોતરાતા ગયા. સંસ્થા દ્વારા ગામમાં સૌપ્રથમ નહેર વ્યવસ્થાપન માટે સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી. બાદમાં એત ઉત્પાદનને લગતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવતા, લોલાસણ ગામના ખેડૂતો તેમાં ઉત્સાહભેર જોડાતા ગયા.

સંસ્થાની આ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં નારાયણભાઈ હુંમેશાં અગ્રેસર રહ્યા. તેમના કુટુંબના સભ્યો પણ કોઈકને કોઈક રીતે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા. ગામમાં, વર્ષ ૨૦૧૨થી પોતાના બેતરમાં પ્રાયોગિક ધોરણે જૈવિક બેતીની શરૂઆત કરનારા પહેલા વ્યક્તિ પણ નારાયણભાઈ હતા. જૈવિક બેતીનો અભતરો તો કર્યો પણ શરૂઆતમાં તેમાં ખોટ આવતી જણાઈ, છતાં નારાયણભાઈ હિંમત હાર્યા વગર જૈવિક બેતીને વરેલા રહ્યા. એટલું જ નહીં, તેમણે તેમના બેતરના થોડાક ભાગમાં ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ પણ અપનાવી, જે ધીરે-ધીરે તેમની ૨૮ વીધા જમીનમાં વિસ્તરી. તે પછી તેમણે બાયો પેસ્ટિસાઈડ (જૈવિક જંતુનાશક)ના ઉત્પાદનનું યુનિટ શરૂ કર્યું. તેમાં તેઓ વર્ષે ૨૦૦૦ લિટર

શરૂઆતમાં ખોટ જણાઈ, છતાં નારાયણભાઈ હિંમત હાર્યા વગર જૈવિક બેતીને વરેલા રહ્યા. જેતરના થોડાક ભાગમાં ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ પણ અપનાવી, જે ધીરે-ધીરે તેમની ૨૮ વીધા જમીનમાં વિસ્તરી.

જેટલું ઉત્પાદન કરતા થયા. સાથોસાથ તુવેર, કપાસ, અને ઘઉનાં નવાં બિયારણ પણ તેમણે અપનાવવાની પહેલ કરી. આ તમામ બાબતોમાં નારાયણભાઈ સાથે તેમનું કુટુંબ પણ ખેડેપગે રહ્યું.

ગામમાં ડીઓસસી સંસ્થા દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી પિયત મંડળી, મહિલા સ્વસહાયજૂથો, કિશાન કલબ અને કિશાન પ્રોડ્યુસર કંપનીમાં પણ તેઓ સભ્યપદ ધરાવે છે. મહિલા સ્વસહાય જૂથોમાં જોડાઈને તેમનાં પત્નીએ ૪૩,૫૧૦ રૂપિયા જેટલી બચત કરી છે. નારાયણભાઈ કૃષિધન પ્રોડ્યુસર કંપનીમાંથી દર વર્ષે ૧.૨૫ લાખ રૂપિયાના ખાતર, બિયારણ અને દવાની ખરીદી

પણ કરે છે. નારાયણભાઈએ શરૂઆતમાં અંદાજે રૂપિયા ૮૮,૬૨૦નું રોકાણ કર્યું હતું. તેમાં રૂપિયા ૩૨૮૪૦ની સહૃદાય મળતાં ૫૮૦૮૦ રૂપિયાનો લોકફાળો તેમણે ભર્યો હતો. આ રોકાણ થકી તેમની વાર્ષિક આવકમાં વધારો થયો અને તેમનો ચોખ્ખો નફો રૂપિયા ૫,૪૫,૫૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે.

સંસ્થાના સંપર્કમાં આવ્યા પછી કરેલી કામગીરી

અને નવતર પ્રયોગોના કારણે તેમના જીવનમાં આવેલું પરિવર્તન ઉડીને આંખે વળ્ગે તેવું છે. પહેલાં નારાયણભાઈ પાસે માત્ર એક કાચું ઘર હતું. આજે તેમની પાસે બે પાકાં મકાન છે અને હિંમતનગર શહેરમાં પણ પોતાનું એક મકાન લીધું છે. હવે તેમની પાસે ૮ પશુઓ છે અને પશુઓ માટેનો લીલો ઘાસચારો, બાસેમાસ તેમને તેમના પોતાના ખેતરમાંથી જ ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યો છે એ નોંધપાત્ર છે. આવક વધવાથી તેઓ તેમનાં પશુઓ માટે શેડ બનાવી શક્યા અને સાત હેક્ટર જમીનમાં ટપક સિંચાઈની સગવડ કરી શક્યા. વળી, ખેતીના ઉપયોગ માટે ટ્રેક્ટર, તેની તમામ સામગ્રી તથા ઘર-વપરાશ માટે નાની કાર પણ વસાવી શક્યા છે. તેમનું જીવનયોરણ ઊંચું આવ્યું તેથી તેમની ખરીદ-શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે.

તેમની ઓળખ માત્ર ગામ પૂરતી ન રહેતાં, આસપાસનાં ગામો અને જિલ્લામાં પ્રસરી છે. ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોના ગ્રામજનો તથા જુદી-જુદી સંસ્થાના કાર્યકરો પણ તેમનું કામ જોઈને તેમાંથી પ્રેરણ મેળવવા આવે છે. આજે ગામમાં તેમની નામના વધી છે. ગામના નાના-મોટા પ્રસંગોમાં તેમની હાજરી ગ્રામજનો અનિવાર્ય ગાળે છે. તેમણે સમૂહલગ્નો યોજને સાઢીથી પ્રસંગ પાર પાડવામાં પણ આગેવાની પૂરી પાડી છે.

નારાયણભાઈનું ભવિષ્યનું આયોજન શું? નારાયણભાઈ તરત જવાબ આપતા કહે છે, અમારા ખેતરમાં અમે ઉગાડેલો પાક ફુલિધન પ્રોડ્યુસર કંપની દ્વારા વેચાય અને તે એક સારી બ્રાન્ડ રૂપે ઓળખ મેળવે એવું હું ઈચ્છું છું. વળી, તૈયાર માલને સંઘરવા માટે મારે ગોડાઉન બનાવવું છે, ને મારી સાત હેક્ટર જમીનમાં ફેન્સિંગ કરીને જંગલી પ્રાણીઓથી મારા ખેતરના પાકને સુરક્ષિત કરવો છે. ખેત-ઉત્પાદનમાં પણ હું દજી ઘણો વધારો કરવા માંગું છું. ●

જીવનની મુશેકલીઓમાંથી સ્વનિર્ભરતાના માર્ગે પ્રયાણ કરતાં સુભદ્રાબહેન

ગામ : દેણાપ, જિલ્લો : મહેસાણા, રાજ્ય : ગુજરાત

જીવનમાં આપત્તિ ન આવી હોય એવા લોકો જીવયે જ કોઈ મળે. ક્યારેકને ક્યારેક, કોઈને કોઈ આપત્તિનો ભોગ દરેક વ્યક્તિ બનતી જ હોય છે, પણ એ આપત્તિનો સામનો કરવાની દરેકની રીત અલગ-અલગ હોય છે. કેટલાક લોકો હિંમત હારી જાય છે તો કેટલાક લોકો આપત્તિની સામે જાયું છે. હથિયાર હેઠા� મૂકી દેવાને બદલે તેઓ કોઈ રસ્તો શોધી કાઢે છે. એમાંથે એમને ઘણી તકલીફ પડે છે, પણ તેઓ આખરે કશુંક મેળવીને રહે છે.

એવી જ એક સાહસિક નારી છે સુભદ્રાબહેન પટેલ. તકલીફોથી હિંમત હારવાને બદલે તેની આંખમાં આંખ નાખીને તેમણે નવી કેરી કંડારી.

મહેસાણા જિલ્લાના વિસનગર તાલુકાના દેણાપ ગામનાં વતની એવાં સુભદ્રાબહેન માત્ર ૨૭ વર્ષનાં હતાં ત્યારે તેમના પતિનું અવસાન થયું. બે દીકરી અને એક દીકરાના ઉછેર અને અભ્યાસની સાથે જેતીની જવાબદારી આવી પડી. એમનો અભ્યાસ નવ ધોરણ સુધીનો. એટલા અભ્યાસમાં નોકરી મળવાની શક્યતા ખૂબ જાંખી. એટલે એમાંથે નિર્ણય કર્યો કે જેતી અને પશુપાલનનો પોતાનો વ્યવસાય જ સંભાળશે.

સુભદ્રાબહેનની આ સફર બિલકુલ આસાન નથી રહી. તેમણે સતત ઘણો જ સંઘર્ષ કર્યો છે. પતિનાં મૃત્યુ સાથે જ આવકનો મુખ્ય સ્તોત ગુમાવી દીધો. પોતે વિધવા અને મહિલા હોવાથી અન્ય

ઘેડૂતોનો સહયોગ લેવામાં ખૂબ સંકોચ રહેતો. કેમ કે, ઘેડૂતો મોટેભાગે પુરુષો જ હોય. વળી, સમાજ હંમેશાં મહિલાને જ શંકાથી જુઓ. બાળકોનો ઉછેર અને અભ્યાસ, ખેતી, પશુપાલન એવી ધારી બધી જવાબદારી એકસાથે આવી જવાથી એ બધું સંભાળનું બહુ મુશ્કેલ હતું. એટલું જ નહીં, નબળી આર્થિક સ્થિતિને લીધે ખેતીમાં મજૂર રાખી શકાય એમ નહોતાં, તેથી તેઓ જાતે જ ખેતી કરતાં. વાવણી, પિયત અને કાપણી વખતે રાતે પણ જવું પડતું. ત્યારે બહુ ડર લાગતો. આવા સંઝોપોમાં દેવું થઈ જવાથી બે વીધા જમીન પણ વેચવી પડેલી. એમાં વળી, સામાજિક પ્રસંગોમાં વધુ પડતો ખર્ચ થતો.

એ ઓછું હોય એમ એ ચાલુ રાખવા સામાજિક દબાણ પણ ખરું. વળી, એકલી ક્રી તરીકે ઘરની બહાર નીકળવામાં પણ સામાજિક મુશ્કેલીઓ ખૂબ નહીંતી. ડીએસસીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી બાળકોને મૂકીને તાલીમ અને પ્રેરણા-મ્રવાસમાં જવું બહુ અધરું લાગતું. પરંતુ, એ કપરો સમય પણ પસાર થઈ ગયો.

વર્ષ ૨૦૧૫માં સુભદ્રાબહેન ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર (ડીએસસી) સંસ્થાના સંપર્કમાં આવ્યાં. તેમનાં ગામમાં મહિલા સંગઠનની રચના માટે

ચાલીસ જેટલી બહેનોની એક બેઠક મળી હતી. તે સમયે તેઓ પહેલી વાર આ સંસ્થાના પરિચયમાં આવ્યાં અને તેમણે મંડળમાં જોડાવાની તૈયારી બતાવી.

આમ તો ડીએસસીની કામગીરી દેણાપ ગામમાં વર્ષ ૨૦૦૪થી ચાલુ હતી. સુભદ્રાબહેનની હિંમતને ડીએસસીનો સમયસર ટેકો મળી ગયો. અત્યારે તેઓ પિયત મંડળીમાં શેર સભાસદ છે. ઉપરાંત, મહિલા સ્વસહાય જૂથ અને વર્મા ઉત્પાદક જૂથનાં લીડર તરીકે જવાબદારી સંભાળે છે. કૃષિધન ગ્રેજ્યુસર કંપનીમાં પણ તેઓ સભ્યપદ ધરાવે છે. હવે તો બચત, શેર ફી, લોકફાળાનાં સ્વરૂપમાં તેમનું ભંડોળ રૂપિયા ૧,૦૫,૮૬૦નું થઈ ગયું છે.

તેઓ પોતે નવ ધોરણ સુધી જ ભાગ્યાં છે, પણ

નાની ઉભરમાં વિદ્યા થવા છતાં, સુભદ્રાબહેન ગામનાં પ્રથમ મહિલા છે, જેમણે હિંમત રાખીને, ખેતીમાં ખૂબ મહેનત કરી. જેના પરિણામે, પોતાનાં ત્રણોચ સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવીને તેમને પણ પગબદર કર્યા.

તેમનાં સંતાનોમાંથી બંને દીકરીઓ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુઅએટ થઈ છે અને દીકરો મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કરે છે. સુભદ્રાબહેન અને તેમની બંને દીકરીઓએ ડીએસસી દ્વારા આયોજિત આશેર ૧૫ જેટલી તાલીમ, પ્રેરણા-પ્રવાસ અને કાર્યશાળાઓમાં ભાગ લીધો છે. તેઓએ ખેત-વ્યવસ્થાપન અને ખેતીની આવક વધારવા માટે સામાજિક, વહીવટી, નાણાકીય અને આગેવાનીની તાલીમમાં ભાગ લીધો છે. તાલીમમાંથી સક્ષમ થયા પછી તેઓ જાહેરમાં પોતાની વાત રજૂ કરતાં થયાં છે. સુભદ્રાબહેન, હવે બહારથી આવતા મુલાકાતીઓને પોતાની કામગીરીની વાત સરળતાથી અને આત્મવિશ્વાસ

સાથે કરી શકે છે.

તેઓ ખેતી તો કરતાં જ હતાં, પણ ડીએસ્સીના સાથથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે ખેતી કરતાં થયાં. સંસ્થા દ્વારા આયોજિત વિવિધ પાકોની વૈજ્ઞાનિક ખેતી પ્રક્રિયા નિર્દર્શનમાં સક્રિય રીતે જોડાઈને તેમણે તે નિર્દર્શનો પોતાનાં ખેતરમાં કર્યાં. આને લીધે તેમણે તો સફળ પરિણામો મેળવ્યાં જ, સાથે આજુબાજુના ખેડૂતોને પ્રેરણા પૂરી પાડી છે.

તેમણે આ પછી તો ઘણી કામગીરી કરી. ઘણનાં બિયારણ ઉત્પાદન જાતે કરીને તેમણે એક વીધામાંથી રૂપિયા ઉપણીં ચોખ્ખી આવક મેળવી છે. ત્યારથી તેમને આવી પ્રવૃત્તિઓ કરવાના ઉત્સાહમાં ખૂબ વધારો થયો. ખેતીનો ખર્ચ ઘટાડવા અને જમીનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સુભદ્રાબહેને વર્મિ કમ્પોસ્ટ જૂથ બનાવ્યું. તેઓ એ ગુપનાં આગેવાન છે. વર્મિ કમ્પોસ્ટ અને ગૌમૂત્ર આધારિત જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન કરીને તેમણે પોતે તો એનો ઉપયોગ કર્યો જ, સાથે તેનું વેચાણ પણ કર્યું છે.

સુભદ્રાબહેન ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ ખેતી પ્રક્રિયાને છોડીને વૈજ્ઞાનિક ટબે અને ઓછા ખર્ચે ખેતી કરતાં થયાં છે. વર્મિ કમ્પોસ્ટ ખાતર અને જૈવિક દવાઓના ઉપયોગને લીધે જમીનની ફળદુપતામાં સુધારો થવાની સાથે તેની લેજધારણ શક્તિમાં વધારો થયો હોવાથી પાણીના વાપરાશમાં બચત થઈ છે. ઉપરાંત, ઓર્ગેનિક ઘઉં અને કડોળની ખેતી તરફ તેઓ વળી રહ્યાં છે. તેના તેમને સારા ભાવ મળવાથી સુભદ્રાબહેન માટે આવકના નવા સ્થોત ઊભા થયા છે. એટલું જ નહીં, તેમની કામગીરી સમજવા આવતા બહુરના મુલાકાતીઓને તાલીમ આપીને, રિસોર્સ પર્સન એટલે કે તજજી તરીકેની ફી મેળવીને વધારાની આવક પણ તેઓ મેળવે છે.

તેમની પહેલાંની વાર્ષિક આવક રૂપિયા ૫૪,૭૭૫ હતી, તેમાંથી સીધી ૧,૮૬,૮૧૮

સુધી પહોંચી છે. સોનામાં સુગંધ જેમ દીકરાની નોકરીની આવકનો માસિક ૧૮,૦૦૦ રૂપિયાનો પણ ઉમેરો થયો છે. ખોરાક, કપડાં જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અને સામાજિક રીતિ-રિવાજો અને તહેવારોમાં ખર્ચ થોડો વધ્યો છે. પણ તેની સામે આવક અને બચત બંનેમાં વધારો થયો છે. જેને લીધે સમતુલા જળવાઈ રહે છે. સુભદ્રાબહેનને પહેલાં શાહુકારો અને સગાં-સંબંધીઓ પાસેથી રૂપિયા ઉધાર લેવાં પડતાં. હવે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ ખેતી માટે કિસાન કેટિક કાર્ડ મારફત નાણાં મેળવે છે. ઉપરાંત, નાણાંનું વ્યવસ્થિત આયોજન કરીને તેમણે ખોટા ખર્ચ્યા પણ ઘટાડ્યા છે.

સુભદ્રાબહેનનો સામાજિક મોખ્યો પણ બદલાયો છે. નાની ઉમરમાં વિધવા થવા છતાં, તેઓ ગામના પ્રથમ મહિલા છે, જેમણે હિંમત રાખીને, ખેતીમાં ખૂબ મહેનત કરી. જેના પરિણામે, પોતાનાં ત્રણેય સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષાશ અપાવીને તેમને પણ પગભર કર્યાં. ગામમાં સુભદ્રાબહેનનું ખૂબ માન છે. તેમની ઓળખ રાજ્ય સ્તર સુધી ફેલાઈ છે. સ્વચ્છ ભારત અભિયાનમાં જોડાઈને તેઓએ ગામની ૧૦૦ બહેનોને સાથે રાખીને બે વાર સમગ્ર ગામની સફાઈ કરી છે. તેમની કામગીરીને નાભાઈ દ્વારા પણ વખાણવામાં આવી છે. હવે તેઓ આજુબાજુનાં ગામોમાં મહિલા સંગઠનો બનાવવામાં મદદ કરે છે.

સાહસિકતાના દાખલારૂપ એવાં સુભદ્રાબહેન પોતે પહેલાં અખતરો કરે છે, પછી જ લોકો સમક્ષ મૂકે છે. જેમ કે, તેમણે અડાં, અજમો, ઓર્ગેનિક ઘઉં જેવા નવા પાકોનું સૌ પ્રથમ વાવેતર કર્યું છે. વર્મિ કમ્પોસ્ટ માટેનું ગૃહ બનાવીને અન્ય બહેનોને પણ તેમાં જોડી છે. તેમનાં ગૃહે અત્યાર સુધીમાં રૂપિયા પાંચ લાખનું વર્મિ કમ્પોસ્ટ વેચ્યું છે. ગૌમૂત્ર આધારિત જૈવિક દવાઓમાં બાયોપેસ્ટિસાઈડ, જીવામૂત્ર બનાવીને જમીન સુધારણાનું મોટું કામ

કર્યું છે. જીવામૃત તો હવે ગામના ૭૦ ટકા ખેડૂતોએ અપનાવ્યું છે. જેને લીધે તેમનો પણ ખેતી પાછળ થતો ખર્ચ ઘટયો છે, જે સુભદ્રાબહેનને આભારી છે.

સુભદ્રાબહેન ડીઓસસી વિરો વાત કરતાં લાગણીથી રડી જ પડે છે. તેઓ કહે છે કે મારા કપરા સમયમાં ડીઓસસી મારી જિંદગીમાં આવવાથી મારું આખું જીવન બદલાઈ ગયું. નુકસાનકારક ખેતીમાંથી હું બહાર આવી. આજે ઘરની બહાર જઈને હું કંઈક નવું શીખી શકું છું. જે શીખું છું તેનું પોતાનાં ખેતરમાં અમલીકરણ કરવાની તકાત આવી છે. ડીઓસસીને લીધે જ આજે હું દેવામાંથી બહાર આવીને બે લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમની બયત કરતી થઈ છું. મેં દુઃખ જોયું છે અને સહન પણ કર્યું છે, પણ આજે મારાં બાળકો પગભર છે એનો મને ખૂબ જ આનંદ છે. એમને હું શિક્ષાણ અપાવી શકી એ ડીઓસસીને આભારી છે.

તેઓ કહે છે કે ડીઓસસી એક એવી સંસ્થા છે જે ગામના સામાન્ય અને વંચિત વર્ગના લોકોના ઉત્થાન માટે કામ કરે છે. સંસ્થાની કોઈ પણ વ્યક્તિએ કોઈને પણ લાલચ કે લોભમણાં વચન આપ્યાં નથી. કોઈ ખોટું સ્વચ્છ દેખાડ્યું નથી. માત્ર જે શક્ય છે, જે હકીકતમાં થઈ શકે એમ છે તે પ્રમાણે જ લોકોને માર્ગદર્શન આપે છે અને

લોકો સાથે રહીને કામ કરે છે. સુભદ્રાબહેનના મતે સંસ્થાની પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠાનું આ જ મૂળભૂત કારણ છે. બીજું કે, સંસ્થાના કર્મચારીઓ પણ કોઈ અંગત સ્વાર્થ વિના નિષાપૂર્વક સતત કામગીરી કરે છે.

સંસ્થાનો આટલો સરસ સહકાર જ સુભદ્રાબહેનને હજુ વધુ સપનાં જોવા સક્ષમ બનાવે છે. જૈવિક દવાઓ અને અળસિયા ખાતર કૃષિધન પ્રોડ્યુસર કંપનીની મદદથી અન્ય વિસ્તારના ખેડૂતોને વેચીને, વેચનારા પરિવારની આવક વધે અને ખરીદનારા ખેડૂતનો ખર્ચ ઘટે એવું તેઓ હિચ્છે છે. ઓર્ગેનિક ધાન્ય અને મસાલા તૈયાર કરી, તેનું પેકિંગ કરીને મૂલ્યવર્ધન કરીને વેચવાનું પણ તેઓ વિચારે છે. આજુબાજુનાં ગામોમાં મહિલા જૂથો મજબૂત કરવાં અને તેમનું મહિલા ફેરેશન રચવાનું પણ સુભદ્રાબહેનનું સપનું છે. તેઓ એક અગત્યનું કામ એ પણ કરવા માગે છે કે ખોટા સામાજિક રિવાજો બંધ કરવા માટે ગ્રામસ્તરે અને સમાજસ્તરે મિટિંગ કરવી. તેમાં સુભદ્રાબહેન આગેવાની લેવા તૈયાર છે.

આમ, એક દખાયેલી વિધવા સ્વીમાંથી સરાકત આગેવાન તરીકે ઉભરી આવેલાં સુભદ્રાબહેન હવે આયોજનબદ્ધ કામગીરી વિચારતાં અને અમલ કરતાં થઈ ગયાં છે. ●

બીજા ખેડૂતો માટે પથર્દશક એવાં આગોવાન ખેડૂત હંસાબહેન પટેલ

ગામ : કમાલપુર, જિલ્લો : મહેસાણા, રાજ્ય : ગુજરાત

ખેડૂત શબ્દ કાને પેડે અટલે એક પુરુષનું જિત્રન જ આંખ સામે આવે, પણ હુકીકતમાં ખેતીનાં ૭૦ ટકા કામમાં મહિલાઓ જોડાયેલી હોય છે એવું એક તારણ છે. તેઓ ખૂબ મહેનત કરે છે, નવા નવા પ્રયોગો કરે છે અને ખેતીમાંથી આવક પણ મેળવે છે.

હંસાબહેન દિલીપભાઈ પટેલ એક એવાં ખેડૂત મહિલા છે. મહેસાણા જિલ્લાનાં કમાલપુર ગામનાં રહેવાસી હંસાબહેન મધ્યમ વર્ગના પરિવારમાંથી આવે છે. ૫૦ વર્ષીય હંસાબહેને સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. ૧.૬૮ હેક્ટર જમીન ધરાવતા આ પરિવારનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન છે. હંસાબહેન, તેમના પતિ, બે પુત્ર

અને તેમની પત્નીઓ અને એક પૌત્રી સાથે તેમનો સાત સભ્યોનો પરિવાર છે. પુત્રો ઉચ્ચ શિક્ષાં મેળવીને સારી નોકરી કરી રહ્યા છે.

હંસાબહેન પોતાની જમીનમાં કૂવા અને કેનાલથી સિંગાઈ કરતાં, ડીઓસ્સીએ વર્ષ ૨૦૦૪માં કમાલપુરમાં પિયત મંડળીની રચના માટે ગ્રામ-મિટિંગ કરી. તેમાં ૭૦ જેટલા ખેડૂતો હાજર રહેલા. હંસાબહેન પણ એ મિટિંગમાં સામેલ હતાં. તેમણે ગામની પિયત મંડળીનાં કામોમાં આગેવાની લઈને છેવડાના ખેડૂતોના પણ્ણો ઉકેલ્યા. ધીમે ધીમે મહિલા સંગઠનો બનાવીને તેના દ્વારા બચત, મસાલા અને પાકનું પેકિંગ કરવા જેવી કામગીરી કરી.

હંસાબહેન પોતાના ખેતરમાં અને ગામમાં ઘણી

બધી ભૌતિક કામગીરી હાથ ધરી. જેમ કે, કપાસ, ઘઉં, દિવેલા, જીરું, વરિયાળીનાં નવાં બીજ તથા વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિનું અનુસરણ, વર્મા કમ્પોસ્ટ ખાતર અને જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન, પાકોનું ઉત્પાદન અને પેકિંગ બાદ વેચાણ વગેરે.

તેઓ કૃષિધન પ્રોડ્યુસર કંપની લિ.માં કારોબારી સભાસંદ છે. તેમના પતિ કિસાન કલબના સભ્ય છે અને કૃષિધન પ્રોડ્યુસર કંપની લિ. સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલા છે. આ અલગ-અલગ સંસ્થાઓમાં તેઓ બધ્યત અને શેર ફીના સ્વરૂપે રૂપિયા ૧૨૦૦૦નું ભંડોળ ધરાવે છે.

પતિ-પત્ની બંનેએ જુદી-જુદી તાલીમ મેળવી.

હંસાબહેન જાણાવે છે કે તેમણે કરેલી કામગીરીઓમાં કુલ ૧,૧૮,૪૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરેલું. તેમાંથી ૨૩,૧૫૫ રૂપિયાની બાબ્ય સહૃદાય અને ૮૫,૨૫૫ રૂપિયાનું પોતાનું નાણાકીય યોગદાન સામેલ છે. તેની સામે તેમને પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા ૭૦,૦૦૦નો પહેલાં કરતાં વધારે, ચોખ્યો નફો મળે છે. સહૃદાયી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનમાં ૧૪ વર્ષથી, પાક ઉત્પાદન વધારાનો છેલ્ખાં પાંચ વર્ષથી અને અળસિયા ખાતરના ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિમાંથી તેઓ છેલ્ખાં ચાર વર્ષથી ફાયદો મેળવે છે. તેમની

પહેલાંની કુલ આવક રૂપિયા ૧,૫૦,૦૦૦ હતી, જે હવે રૂપિયા ૪,૩૧,૦૦૦ સુધી પહોંચી ગઈ છે. આરોગ્ય, સામાજિક રીતરિવાજો અને તહેવારોમાં તેમના પરિવારનો ખર્ચ વધ્યો છે, તો સામે આવક અને બચતમાં પણ વધારો થયો છે.

પોતાના કાચા મકાનમાં ભરામત કરાવીને હંસાબહેન તેને વ્યવસ્થિત કરાવી લીધું છે. ખેતરમાં પાણી માટે કૂવો છે. ત્રણ પશુઓ છે. બેંકમાં પણ તેઓ બચત અને થાપણ ધરાવે છે. પુત્રો સારી નોકરી કરે છે.

તેમના ખેતરમાં પણ ઘણું બદલાવ આવી ગયો છે. પહેલાં ખેતરમાં પાણી અનિયમિત મળતું હતું અને કૂવા રીચાર્જ થતા નહોતા. હવે પાણી તો પૂરતું મળી જ રહે છે, સાથે નહેરના પાણીથી રિચાર્જ

હંસાબહેન હવે ગામમાં એક આગેવાન મહિલા તરીકે માન-સભાન મેળવે છે. ખેતી માટેની સરકારી યોજનાકીય માહિતી અને માર્ગદર્શન મેળવવા માટે ગામના લોકો હંસાબહેન પાસે આવે છે.

થવાથી કૂવાનાં તળ પણ ઊંચાં આવ્યાં છે. જેને લીધે તેઓ આંતરચાસ પિયત પદ્ધતિ અપનાવી શક્યાં છે. તેઓ ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ પદ્ધતિ છોડીને વૈજ્ઞાનિક ટબે અને ઓછે ખર્ચે ખેતી કરતાં થયાં છે, જેમાં માલનું કલીનિંગ, ગ્રેડિંગ કરીને વેચાણ કરે છે. તેમણે સરકારી એજન્સીઓ સાથે પણ જોડાણ કર્યું છે.

પહેલાં ખેતી એ તેમના માટે એકમાત્ર આજીવિકા મેળવવાનો આધાર હતો. હવે ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારો, મસાલા પાકોનું ઉત્પાદન અને પેકિંગ કરીને વેચાણ કરવાને લીધે આવકના નવા સ્વોત ઊભા થયા છે. હંસાબહેન ગામમાં ફાર્મર ફેન્ડ તરીકે પણ

કામગીરી કરે છે.

તેઓ પહેલાં ધિરાણ મેળવતાં ન હતાં, પણ હવે તેમણે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંક પાસેથી ખેતી માટે રૂપિયા ૧,૪૦,૦૦૦નું ધિરાણ મેળવ્યું છે. સગાં-સંબંધી પાસેથી રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ એટલી રકમ ઉધાર લીધી છે, જે આવક થતાં પરત કરે છે.

હુંસાબહેન હવે ગામમાં એક આગોવાન મહિલા તરીકે માન-સમ્માન મેળવે છે. ખેતી માટેની સરકારી યોજનાકીય માહિતી અને માર્ગદર્શન મેળવવા માટે ગામના લોકો હુંસાબહેન પાસે આવે છે. ડિઅસ્સીના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં ગામમાં, આજુભાજુનાં ગામોમાં, જિલ્લા તેમ જ રાજ્ય સ્તરે જઈને, પોતાના અનુભવો રજૂ કરીને તેમણે પોતાનાં જ્ઞાન અને આવડતમાં વધારો કર્યો છે. આજે તેઓ એક આગોવાન તરીકે હજારો લોકો સામે પોતાની વાત રજૂ કરી શકે એટલો આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો છે.

તેઓ દૂધમંડળી, પિયત મંડળી અને પ્રોડ્યુસર કંપનીમાં કારોબારી સભાસદ છે. તેમાં પોતાની જવાબદારીઓ નિભાવવા ઉપરાંત, મહિલાઓની ભાગીદારી માટે સક્રિય કામગીરી કરે છે. તેઓ ગ્રામીણ સંગઠનો બનાવવામાં પણ સંસ્થાને મદદરૂપ થાય છે. મહિલા સંગઠનોનો વ્યાપ વધે તે માટે પણ તેઓ સતત મથતા રહે છે. વળી, લોકોને ઉદ્યોગ-સાહસિક બનવા માટે પેરણા પૂરી પાડતા રહે છે.

આજે લોકોને પેરણા પૂરી પાડતાં હુંસાબહેન અગાઉનો સમય યાદ કરતાં કહે છે કે, મહિલા હોવાથી હું ગામ કે સમાજમાં આગળ પડીને બોલી ન શકતી. વળી, ધરમાં પતિ નિર્ણયકર્તા હોવાથી એક મહિલા તરીકે આપોઆપ મારી જવાબદારી ઓછી થઈ જતી. પછી ડિઅસ્સીની મદદથી આગળ વધીને ધીમે-ધીમે લોકોનું ક્ષમતાવર્ધન કરવા જતી ત્યારે પણ ગામ બહાર જવાનું હોવાથી બહુ તકલીફ

પડતી. પિયત મંડળીમાં હું જોડાઈ ત્યારે લોકો મારી મજાક ઉડાવતા. આ મંડળીમાં શરૂઆતમાં જઘડા પણ બધું થતા. પછી લોકોને સાચી સમજ આપી એટલે હવે બધું સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયું છે.

હુંસાબહેન આજે એક સફળ આગોવાન અને સફળ ખેડૂત છે. એ સફળતા એમને ધારા સંઘર્ષ પછી મળી છે. ●

ખેતીનાં નવાં કૌશલ્યો કેળવીને જીવનધોરણમાં હકારાત્મક બદલાવ લાવતા પ્રયોગશીલ ખેડૂત અશોકભાઈ

ગામ : રહીયોલ, જિલ્લો : અરવલ્લી, રાજ્ય : ગુજરાત

એ ઇંદ્રા લોકો પોતાનો કોઈને કોઈ વ્યવસાય કરતા હોય છે. એમાંથી અમુક લોકો પ્રયોગશીલ હોય છે, જ્યારે કોઈ વળી ચીલાચાલુ રસ્તાને છોડવા જ નથી માગતા હોતા. નવા અખતરા અને પ્રયોગ કરનારા લોકો મોટેભાગે ફાયદામાં જ રહે છે. તેમને નવું શીખવાની અને અમલ કરવાની તક મળતી રહે છે. અશોકભાઈ દેવકરણભાઈ પટેલ એવા જ પ્રયોગશીલ ખેડૂત છે. એમાં એમને સાથ મળ્યો ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર (ડીઓસ્સી) સંસ્થાનો.

અરવલ્લી જિલ્લાના મોડાસા તાલુકાના રહીયોલ ગામના વતની એવા પદ વર્ષીય અશોકભાઈ મધ્યમ વર્ગના ખેડૂત છે. દસમા ધોરણની પરીક્ષા આપેલી પણ પાસ થઈ શક્યા નહીં. સાત સભ્યોના

પરિવાર પાસે ૩.૮૪ હેક્ટર જમીન છે. ખેતી અને પશુપાલન એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. તેમનું ગામ દુષ્કાળ પ્રભાવિત તો ન કહી શકાય, પણ ગામના અમુક વિસ્તારમાં પાણીની બેંચ રહે ખરે.

અશોકભાઈએ ખેતીની શરૂઆત ખૂબ નાની વયથી કરેલી. પિતાની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાને લીધે અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડવાનો રંજ આજે પણ છે. ખૂબ દૃઢા હોવા છતાં પોતે ભાણી ન શક્યા એનું વળતર એમાંથે પોતાના બંને દીકરાઓને ગ્રેજ્યુએટ કરીને વાળું. એ માટે તેમણે કાળી મજૂરી કરેલી, જેનાં પરિણામે આજે તેમના પુત્રો નોકરીએ લાગી ગયા છે.

નાની વય, નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિને લીધે

તેઓ પણ ખામીયુક્ત ખેતી કરવા લાગ્યા. ખેતીની આવક સામે ખર્ચ વધારે હોવાથી દેવામાં ટૂબી ગયા. સંબંધીઓ અને શાહુકારના વ્યાજના વિષયકમાં ફસાઈ ગયા.

એવા સમયે અશોકભાઈ ડીએસ્સી સાથે સંપર્કમાં આવ્યા. વર્ષ ૨૦૦૮માં તેમના ગામમાં કિસાન કલબની રચના અને ઘઉના ટેમોન્સ્ટ્રેશન માટે ફીફડ તે રાખેલો. એ નિભિતે સંસ્થાએ રાખેલી ભિંટિગમાં હાજર રહેલા ઉપ ખેડૂતોમાંથી એક અશોકભાઈ પણ હતા.

આમ તો સંસ્થા રહીયોલ ગામમાં ૨૦૦૦ની સાલથી કાર્યરત છે. અશોકભાઈનો પરિવાર સંસ્થાની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયો, એટલું જ નહીં, બીજા લોકોને પણ પ્રેરણા પૂરી પાડી. તેમણે પોતાના બેતરમાં ઘણી બધી ભૌતિક કામગીરી હાથ ધરી. જેમ કે, ૨૫ક પદ્ધતિ, કપાસ, ઘઉં અને શાકભાજુનાં નવાં બિયારણ અને વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિનું અનુસરણ, મિશ્ર ખેતી પદ્ધતિ, જૈવિક ખાતર અને ગૌમૂરત્વની દવાઓનું ઉત્પાદન અને ઉપયોગ વગેરે.

ઉપરાંત, અશોકભાઈ અને તેમનો પરિવાર ડીએસ્સી દ્વારા રચાયેલાં વિવિધ માળખાંઓ સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલો છે. અશોકભાઈ કિસાન કલબના મંત્રી છે અને તેઓ અને તેમના પુત્ર પ્રોજ્યુસર કંપનીના સભ્ય છે. તેમનાં પત્ની અને પુત્રવધૂ સ્વસહાય જૂથમાં જોડાયેલાં છે તેમ જ પિયત મંડળીનાં કારોબારી સભ્ય છે. આ અલગ-અલગ સંગઠનોમાં રૂપિયા ઉર, ઉર૦૦નું ભંડોળ તેઓ બચત અને શેર ફીના સ્વરૂપમાં ધરાવે છે. તેમના કુટુંબના ચાર સભ્યોએ ડીએસ્સી દ્વારા આયોજિત સતતરથી પણ વધુ તાલીમો અને પ્રેરણા-પ્રવાસમાં ભાગ લીધો છે. આ તાલીમો અને પ્રવાસમાંથી તેઓ ખેતી વ્યવસ્થાપન શીખ્યા છે. એટલું જ નહીં, પણ ખેતીની આવકમાં વધારો કરવા માટે સામાજિક,

તાંત્રિક, વહીવટી તથા નાણાકીય કૌશલ્ય ગ્રામ કર્યું છે.

અશોકભાઈએ, કરેલી કામગીરીઓમાં કુલ ૭૦,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરેલું. તેમાંથી ૬૩,૫૦૦ રૂપિયાની બાબુ સહાય અને ૬૫૦૦ રૂપિયાનું પોતાનું નાણાકીય યોગદાન છે. તેની સામે તેમને પહેલાં કરતાં વધારે, પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા ૨,૬૦,૦૦૦નો નફો મળે છે. છેલ્લાં આડ વર્ષથી તેમના પાક ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. છેલ્લાં સાત વર્ષથી ટપક પદ્ધતિ અપનાવવાથી તેમને ફાયદો થયો છે. વળી, છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન અળસિયા ખાતરના ઉત્પાદન અને વપરાશમાંથી પણ તેમને ખૂબ ફાયદો થયો છે. આ રીતે વર્ષ વાર થતો કુલ

ફાયદો તો લાખોની રકમને પાર કરી જાય.

તેમણે બેતરમાં એક મકાન બનાવ્યું છે. પશુઓ માટે બે પાકા શેડ તથા વર્મિ કમ્પોસ્ટ માટે એક શેડ બનાવ્યો છે. એક ટ્રેક્ટર અને તેની સાથેનાં બધાં જ ઓજાર તેમણે વસાવ્યાં છે.

અશોકભાઈએ છુંછું પિયત છોડીને ટપક પદ્ધતિ અને કયારા પદ્ધતિ અપનાવી છે. ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ પદ્ધતિ છોડીને તેઓ વૈજ્ઞાનિક ટબે અને ઓછે ખર્ચે ખેતી કરતા થયા છે. તેમાં પણ તેઓ વધારે નફો આપતા પાક લે છે. જેમ કે, બટાટાની ખેતીમાં રોકાણ વધારે છે, સાથે વળતર પણ વધારે

છે. એટલે અશોકભાઈએ રીપ વસાવ્યા પછી બટાટાની ખેતીનું જોખમ લીધું. સાથે-સાથે કાયમી આવક ઊભી કરવા પશુપાલન કરીને તથા વર્મિ કમ્પોસ્ટનું ઉત્પાદન કરીને તેમણે આવકના નવા સોત ઊભા કર્યા છે.

આમ, તેમની આવક અને બચત બંનેમાં ખૂબ મોટો વધારો થયો છે. ખોરાક પાછળ પણ વધારે ખર્ચ કરી શકવાની ક્ષમતા વધી છે. સામાજિક રીતરિવાજો અને તહેવારોમાં ખર્ચ ઘટ્યો છે. છેદ્ધાં આઠ વર્ષમાં અશોકભાઈની સાહસવૃત્તિ અને આવડતના કારણે આવકમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. પરિણામે, હવે બેંક સામેથી તેમને ધિરાગ આપે

છે એ ખૂબ નોંધપાત્ર છે. તેમણે ટ્રેક્ટર, રીપ અને કિસાન કેરીટ લોન લીધી છે. બેકમાં તેમની સારી શાખ બની છે. ગામમાં અશોકભાઈનું માન-સન્માન એટલું વધ્યું છે કે લોકો વિકાસની મિસાલારૂપે તેમનો દાખલો આપે છે. હવે તો છેક જિલ્લા સ્તર સુધી પણ તેમની ઓળખ વ્યાપી છે.

અશોકભાઈ, ડીએસ્સીની સાથે-સાથે આત્મા, વનવિભાગ, પશુપાલન વિભાગ, કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર વગેરે જેવી અન્ય સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ સાથે પણ જોડાયેલા છે. તેમને પોતાને

પણ લાગે છે કે તેમનામાં સાહસિકતા વધી છે. તેઓ આવક વધારવા અને ગામને દાખલો બેસાડવા માટે નવી-નવી પહેલ કરતા રહે છે. જેમ કે, નવા પાકમાં મગફળી અને શાકભાજીનું પ્રથમ વખત વાવેતર એમણે કરેલું. તેમને પગલે અન્ય ખેડૂતો પણ દૂધી, મરચાં અને રોંગાણ ઉગાડતા થયા.

અણસિયા ખાતર અને ગૌમૂર આધારિત જૈવિક દવા અશોકભાઈએ જાતે બનાવી અને ઉપયોગ કર્યો. સજીવ ખેતીનો વ્યાપ ધીમે ધીમે વધારીને આજે પોતાની સંપૂર્ણ ખેતી કેમિકલરહિત કરી દીધી છે તે પ્રેરણાદાયી ભાબત છે. તેઓ કહે છે કે, મારી આવકમાં વધારો કરવામાં અણસિયા ખાતરનો મહત્વનો ભાગ રહ્યો છે, કારણ કે ફિટ્ટિલાઈઝરનો ઉપયોગ ઓછો થયો એટલે આપોનાપ એ ખર્ચ

અણસિયા ખાતર અને ગૌમૂર આધારિત જૈવિક દવા અશોકભાઈએ જાતે બનાવી અને ઉપયોગ કર્યો. સજીવ ખેતીનો વ્યાપ ધીમે ધીમે વધારીને આજે પોતાની સંપૂર્ણ ખેતી કેમિકલરહિત કરી દીધી છે.

ધટી ગયો. વળી, એ ખાતર હું જાતે જ બનાવતો. અશોકભાઈએ શરૂઆતમાં ગામના ઉત્સાહી ખેડૂતોને પાંચથી દસ કિલો વર્મિકમ્પોસ્ટ ખાતર આખતરો કરવા માટે આપેલું. પછી તો એ ખેડૂતો આ જ ખાતર વાપરતા થયા અને એમ અશોકભાઈનો ધંધો વિકસ્યો.

ડીએસ્સી સાથેનાં જોડાયથી અશોકભાઈને સૌ પ્રથમ કિસાનબંધુ રીપ આપવામાં આવેલી. તેનું તેમને ખૂબ સારું પરિણામ મળ્યું. એ પરિણામને આધારે તેમણે ૩.૮૮ હેક્ટાર જમીનમાં રીપ લગાવી દીધી છે. અશોકભાઈ કહે છે તેમ, ખેડૂતોની માનસિકતા એવી છે કે અમારે પાણી પુષ્કળ છે એટલે રીપની

જરૂર નથી. પરંતુ, અશોકભાઈએ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડીને પુરવાર કરી બતાવ્યું કે, રીપ માત્ર પાણી બચાવવા માટે જ નથી, તેને લીધે દવા, ખાતર અને મજૂરીખર્ચ પણ ઘટે છે. તેમના આ સફળ પ્રયોગમાંથી પ્રેરણ મેળવીને આજે રહીયોલ ગામમાં રૂપ ટકા વિસ્તારમાં રીપ થઈ છે.

પોતાના ગામમાં સફળ કામગીરી કર્યા બાદ અશોકભાઈ હુવે પોતાના અનુભવ અને આવડતનો લાભ બીજાં ગામોમાં આપવાનું કામ કરે છે. આ રીતે તેઓ ડીએસસીની સફળ કામગીરીનો નવાં ગામો અને જરૂરિયાતવાળા લોકો સુધી ફેલાવો કરવામાં સીધી મદદ કરે છે. એ માટે સંસ્થા દ્વારા તેમને તાલીમ પણ આપવામાં આવી છે.

અશોકભાઈએ આટલી સફળ કામગીરી માટે પણ શરૂઆતમાં સંઘર્ષનો સામનો કરેલો. શરૂઆતમાં ખેતીની આવક ઓછી હોવાથી ખેતીમાં રસ જ નહોતો. નવી પહેલ કરવામાં ખર્ચ

કરવો પડતો. એના માટે નાણાની ખેંચ રહેતી. સામાજિક પ્રસંગોમાં ખર્ચ બહુ થઈ જતો. સરકારની યોજનાઓનો લાભ લેવામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ આવે છે. વળી, વર્ષોથી ચાલી આવતી ખેતીની પદ્ધતિ અને ખેડૂતોની માનસિકતા- એ બંનેમાં બદલાવ લાવવો કઠણ કામ છે.

એ જ રીતે નાના અને છૂટાધવાયા ખેડૂતોને સંગઠિત કરવા પણ એટલું જ અધરું છે. તાલીમ માટે બહાર જવાનું થાય તો ખેતીમાં ધ્યાન આપી શકાનું

નથી. એક સાથે ઘણા ખેડૂતોએ શાકભાજનું વાવેતર કરી નાખ્યું ત્યારે સ્વાભાવિક જ ભાવ ન મળ્યો, જેને લીધે ઘણું નુકસાન થયું હતું. પણ અશોકભાઈ તો જગતના તાત એવા ખેડૂત છે. ધરતીને ખેડીને પાક લેવાની ધીરજ જેમનામાં હોય એ આવી નાની મુશ્કેલીઓને તો ગણકારે પણ નહીં. આ જ ખુમારી અને ડીએસસીનો સહયોગ અશોકભાઈને સતત વિકાસના પંથે સકિય રાખે છે. ●

પિયત અને જેતી વિકાસ માટે ગામલોકોને સંગઠિત કરનારા પ્રકાશભાઈ

ગામ : ગાડુડીકંપા, જિલ્લો : અરવલ્લી, રાજ્ય : ગુજરાત

રાવલી જિલ્લાના મોડાસા તાલુકાના માર્જમંડિસિંચાઈ યોજનાની શિયાળોલ માઈનોરના ક્રમાંડ વિસ્તારમાં આવેલા ગાડુડીકંપા ગામના બેદૂત પ્રકાશભાઈ સવચ્છભાઈ પટેલની આ વાત છે. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે પહુંચેલા આ બેદૂતે આધુનિક અને બિનઅખર્ચણ જેતી અપનાવીને આસપાસના બેદૂતો માટે અનોખી પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. મૂળ જેતી અને પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા પ્રકાશભાઈએ પોતાની કુલ ૪.૨ હેક્ટર જમીનમાં પિયત જેતીનો ઉજાસ પાથરી સમગ્ર ખેતવિસ્તારને લીલીછમ ચાદરોથી આચ્છાદિત કર્યો છે. પોતાની ઢાળવાળી અને રેતાળ જમીનમાં ડીએસ્સી સંસ્થાના સહયોગથી આજે બારેમાસ પિયત જેતી કરી તેનો

સમગ્ર દેખાવ બદલી નાખ્યો છે.

પ્રકાશભાઈ પોતાની જમીનમાં ઘઉં, મગફળી જેવા પાકો કરતા, પરંતુ સૂકી જેતી અને ઢાળવાળી જમીન, એટલે ઉત્પાદન ઓછું થાય. પરિણામે, આવક કરતાં બર્ચ વધી જતો. તેમાં પણ વરસાદ આધારિત જેતી, એટલે કોઈ વાર તો મહેનત ભારે પે એવો ઘાટ. ગામના બીજા બેદૂતોની જેમ પ્રકાશભાઈને પણ હવે જેતીમાં ઝાડો રસ ન હતો ને મનોમન નક્કી કરી લીધું કે, હવે તો આવકના વિકલ્પો શોધવા જ પડશે.

એ જ અરસામાં, એટલે કે વર્ષ ૨૦૦૧માં ડીએસ્સી સંસ્થાએ ગામમાં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાને દાખલ કરવા અંગે સામાજિક, આર્થિક

આભ્યાસ માટે એક મિટિંગનું આયોજન કરેલું. જેમાં પ્રકાશભાઈ સહિત ગામના ૮૦ એટલા ખેડૂતો જોડાયા. સંસ્થાનાં માર્ગદર્શન હેઠળ ગાડ્યી ગામમાં પિયત મંડળી બનાવવાનું નક્કી થયું, જેની આગેવાની પ્રકાશભાઈએ લીધી. મંડળીએ પોતાની કામગીરી શરૂ કરી અને ત્યારી માંડીને આજ સુધી ગાડ્યી ગામના ખેડૂતોએ પાછા વળીને ક્યારેય જોયું નથી. નહેર વ્યવસ્થાપન, સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા, ખેત ઉત્પાદન વધારવાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ ખેતબજાર વ્યવસ્થા વગેરે જેવી અનેક કામગીરી કરીને સંસ્થાએ સ્થાનિક ખેડૂતો માટે પાયાનું કામ કરેલું છે. જેને લીધે ગામના અન્ય ખેડૂતોની જેમ શરૂ થયું પ્રકાશભાઈનું એક નવું અને પ્રકાશમય જીવન.

પ્રકાશભાઈ પહેલાં જૂની રીતભાતથી ખેતી કરતા એટલે ઉત્પાદન નબણું અને આવક નહીંવત રહે. પરિણામે ઘર ચલાવવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડતી. તેમાં પણ પોતાના છોકરાઓને ભાડાવવાનો ખર્ચ ક્યાંથી લાવવો એ મહાપ્રશન! ઘરમાં પશુપાલન તો ખરું, પરંતુ અનાથી બધે કેમ પહુંચ્યે વળાય? હવે તો પ્રકાશભાઈ ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ ખેતી છોડીને, પોતાનાં ખેતરોમાં ટપક પદ્ધતિ અને કયારા પદ્ધતિ અપનાવીને આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ખેતી તરફ વળાય છે. સાથોસાથ જૈવિક ખેતી અપનાવી આવકના નવા સ્થોત ઊભા કર્યા છે.

તેઓ કહે છે, અહીંની જમીન ઢાળવાળી અને રેતાળ, એટલે ખેતી કરવી ખૂબ જ કપરી. તેમાંય જૂની ખેતપદ્ધતિ એટલે પાકનો ઉતારો નબળો રહે. પરંતુ, ડીએસસી સંસ્થાએ તેની એક મિટિંગમાં બધા ખેડૂતોને ભેગા મળી પિયત મંડળી બનાવવાની સલાહ આપી. તે પછી વખતોવખત સંસ્થા મારફતે ખેતીવિષયક વિવિધ તાલીમો આપીને પિયત ખેતી તરફ અમને વાળ્યા. આજે આવક પણ વર્ધી છે ને બચત પણ થાય છે.

ગુજરાત તેમ જ અન્ય રાજ્યોમાં પેરાણપ્રવાસ કરી અનેક પ્રશ્નોનો જાતે ઉકેલ મેળવી નિરાકરણ લાવી શકે એ હુદે ક્ષમતા કેળવી છે. ખાસ કરીને પ્રોડ્યુસર કંપનીનું માળખું, રજિસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયા, મંડળનું સત્યપદ અને તેના આભ્યાસ માટે સંસ્થા સાથે જોડાઈને જારખંડ સ્થિત પ્રદાન સંસ્થાની મુલાકાત પણ લીધી છે. જેનો સીધો જ લાભ ગામના ખેડૂતોને અવિરત મળતો રહે છે. સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે અને નહેર પિયત વ્યવસ્થા માટે ધરોઈ સિંચાઈ યોજનાની થલોટા તેમજ પિંગોટ, બલદવા યોજનાની મુલાકાત પણ લીધી છે. ખેતવિષયક વ્યવસ્થાપન અને ખેતીની આવકમાં વધારો કરવા માટે કૃપિ યુનિવર્સિટી

સંશોધન કેન્દ્રો, સીડ્સ પ્લોટ તેમ જ મૂલ્યવૃદ્ધિ માટે અલગ-અલગ વિસ્તારની મુલાકાત કરી સામાજિક, તાંત્રિક, વહીવટી તેમ જ નાણાકીય આયોજન બાબતમાં પણ પોતાની આવડત કેળવી છે.

તેઓ કહે છે, ડીએસસી સંસ્થાએ અમને તાલીમો આપીને એટલા સમૂહ ને સક્ષમ કરી દીધા છે કે નહેર મરામત અને પિયત વ્યવસ્થાપનના મંત્રી તરફિક કાર્યભાર એકલા હાથે સંભાળું છું. સરકારી કચેરીનું કામ હોય કે વહીવટી કામગીરી, બધું સરળતા અને સહજતાથી કરી શકીએ છીએ.

પ્રકાશભાઈના પરિવારમાં કુલ પાંચ સભ્યો છે.

પ્રકાશભાઈ જેટલા ઉત્સાહી અને મહેનતુ ખેડૂત છે, એટલો જ ઉત્સાહ અમના પરિવારનો પણ છે. સંસ્થા દ્વારા ચાલતી વિવિધ ગ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈને પ્રકાશભાઈના પરિવારે પણ સક્ષમતાના પાઠ શીખી લીધા છે. આજે પ્રકાશભાઈ અને તેમના પરિવારની મહેનત રંગ લાવી છે. ખેતી તેમ જ પશુપાલનમાં આવક વધતાં જીવનશૈલી બદલાઈ ગઈ છે.

પ્રકાશભાઈ જણાવે છે કે એક સમય હતો જ્યારે ઘરની વાર્ષિક આવક માંડ બે લાખની હતી. જ્યારે આજે ખેતીમાં ખરીક પાક, રવિ પાક તેમ જ રોકડીયા પાકો થાય છે, જેના કારણે સારું એવું ખેત ઉત્પાદન મળી રહે છે. બધી જમીનોમાં ટ્રીપ

ગોઢવેલી હોવાથી ખેતી પદ્ધતિસર અને આયોજન મુજબ થતાં વાર્ષિક આવક ૧૨ લાખને આંબી જાય છે. શરૂઆતમાં પ્રકાશભાઈ પાસે બે રૂમ, રસોડાનું નાનું મકાન હતું. પરંતુ, આવકના સ્વોત વધતાં, ચાર રૂમ ને રસોડું બનાવ્યું અને ઉપર એક માળનું બાંધકામ પણ પૂર્ણ કરી દીધું છે.

પ્રકાશભાઈના ઘરની મુલાકાત લેતાં પાકા મકાનની સાથે ખેત ઉત્પાદિત બટાકા અને મગફળીના અલગ-અલગ વર્ગીકરણ માટેના શેડ અને ટ્રેકટરથી માંડીને દરેક ખેતઓજાર જોવા મળે.

હવે તો ઘરના આંગણે ચાર પૈડાનાં બે વાહનો પણ દેખાય. આ બધું પ્રકાશભાઈ તથા તેમના પરિવારની મહેનતના કારણે શક્ય બન્યું છે. એક સમયે બાળકોને ભણાવવાનો ખર્ચ ઉપાડવા માટે મુશ્કેલી વેઠતા આ પરિવારે આજે લાખોની બચત કરી જીવનધોરણ બદલી નાખ્યું છે.

પ્રકાશભાઈ એટલેથી અટક્યા નથી. આગેવાનીના પાઠ તો પ્રારંભથી. એટલે ગામના નાના અને સીમાંત ખેડૂતોની મદદ દોડી ગયા છે. પોતાની આવડત અને અનુભવનો લાભ મળે એ માટે સતત તેઓની પડ્યે ઊભા રહે છે. ગામના ખેડૂતોને માહિતી આપવી હોય કે બીજા ગામમાં પિયત મંડળી બનાવવી હોય, નહેરની મરામત હોય કે સરકારી કચેરીનાં કામકાજો, ખેડૂતોને તાલીમ

પ્રકાશભાઈની આવડત અને જ્ઞાનની સુવાસ ચારેકોર પ્રસરતી જાય છે. જેની નોંધ ગુજરાત સરકારે પણ લેવી પડી છે. તેઓ ગુજરાત સરકારની વાલ્ભી સંસ્થાના મહેમાન તાલીમકાર તરીકે સેવા આપે છે.

આપવાનું હોય કે દૂધાળાં પશુ માટેના ઘાસચારાનો પ્રશ્ન, ખેડૂતોનું સંગાંન બનાવવાનું હોય કે ખેત ઉત્પાદનનાં કામો, પ્રકાશભાઈ હુમેશાં આગેવાની લઈ કામને ન્યાય આપતા રહે છે.

તેમની સૂઝબૂજ અને આવડતને જોઈને તીએસસીએ તેમને કામગીરી પણ સૌંપી છે. તેઓ તીએસસી સંસ્થાની સફળ કામગીરીને નવાં ગામોમાં જરૂરિયાતવાળા ખેડૂતો સુધી ફેલાવો કરવા માટે સીધી રીતે મદદ કરે છે. સંસ્થા દ્વારા ગામના લોકોને સંગાઈત કરીને સક્ષમ બનવવા માટે તાલીમ પણ આપે છે.

અલબત્ત, આજે ભલે ચોમેર પ્રકાશભાઈની

વાહવાહી થતી હોય, છતાં સફળતાના માર્ગમાં સમસ્યાઓ પણ ઘણી આવી છે. પણ પ્રકાશભાઈ હારીનેય બેઠા થાય એવા બાહોશ બેડૂત છે.

પ્રકાશભાઈ ગામના બેડૂતો વિશે કહે છે કે વર્ષો પહેલાં આ વિસ્તાર દુષ્કાળથી પ્રભાવિત હતો. મોટાભાગની જમીન ઢાળવાળી અને રેતાળ હોવાથી ખેતી કરવી અધરી છે. નાના અને સીમાંત બેડૂતોને ખેતી માટે સુધારેલી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરફ વાળવા ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. કારણ કે, બેડૂતો પાસે એટલી સક્ષમતા તેમ જ આવકના સ્થોત નથી. ક્યારેક સરકાર તરફથી પણ પૂરતો સહૃકાર ના મળતાં તકલીફો બેવડાઈ જાય છે.

ડીએસ્સીની મદદ અને અથાગ મહેનતના પરિણામે આસપાસનાં ગામોથી માંડીને તાલુકા,

જિલ્લા સ્તરે પણ પ્રકાશભાઈને ખૂબ આદર-સત્કાર મળે છે. તેઓ પોતાની ખેતીવિષયક કામગીરી અને ડીએસ્સી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં વ્યસ્ત રહેતા હોવા છતાં ગામના બેડૂતોને કોઈ મુશ્કેલી ના આવે તે માટે સદાચ તત્પર રહે છે. પ્રકાશભાઈની આવડત અને જ્ઞાનની સુવાસ ચારેકોર મસરતી જાય છે. જેની નોંધ ગુજરાત સરકારે પણ લેવી પડી છે. તેઓ ગુજરાત સરકારની વાલ્ભી સંસ્થાના મહેમાન તાલીમકાર તરફે સેવા આપે છે. ખેતીવિષયક વિવિધ યોજનાઓ વિશે તાલીમો આપી પોતાના અનુભવોનો નિયોડ આપી રહ્યા છે.

એક સમયે ખેતીમાંથી રસહૃદીન બની ખેતઓજારોને બાજુએ મૂકી દેનાર પ્રકાશભાઈનો આત્મવિશ્વાસ ફરીથી જાગ્યો છે. ●

ખેતીમાં નવા પ્રયોગો કરવા સદાય અગ્રોસર આદિવાસી ખેડૂત રામાભાઈ ભોઈ

ગામ : નવાધરા, જિલ્લો : અરવલ્લી, રાજ્ય : ગુજરાત

જી ગામો સરહદી ગામો હોય, એમની તકલીફો કંઈક અલગ જ હોય. એ ઘણી બધી અછત અને અસુવિધાઓથી ઘેરાયેલાં હોય. એવું જ એક ગામ છે રાજ્યસ્થાન રાજ્યની સરહદને અડીને આવેલું નવાધાર ગામ. મહુદ અંશે તુંગરીયા આદિવાસી ગરાસીયા વસ્તી ધરાવતું આ ગામ, ગુજરાત રાજ્યના અરવલ્લી જિલ્લાના છેવાડે આવેલા મેધરજ તાલુકાના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આવેલું છે. નવાધાર ગામનો મોટાભાગનો વિસ્તાર તુંગરાળ છે. અહીંના લોકો માટે આજીવિકાનો મુખ્ય સ્લોત વરસાદ આધારિત ખેતી અને પશુપાલન છે. દર વર્ષે અહીં ૭૦૦ મિલી જેટલો વરસાદ પડે છે, તેમ છતાં ગામલોકો માટે ખેતી કરવી એ લોઠાના ચાળા

ચાવવાની વાત છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે, બધી જમીનો પથરાળ અને ઢાળવાળી હોવાથી વરસાદી પાણી વહી જાય છે.

રામાભાઈ ધર્માભાઈ ભોઈ મધ્યમ વર્ગના આદિવાસી ખેડૂત છે. પોતાના બાપદાદા પાસેથી વારસામાં પ.૪૫ હેક્ટર જમીન મળી છે, તેમાં તેઓ મકાઈ, અડદ, ઘઉં, ચાણા જેવા પાકો કરે. પરંતુ આકાશી ખેતી, એટલે ઝાડી આવક મળે નહીં, જેથી અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે. તેમાંય ધરના મુખ્ય વ્યક્તિ એટલે સઘળો આધાર રામાભાઈના માથે, એટલે મુશ્કેલી બેવડાતી.

રામાભાઈ કપરા સંધર્ણોનો સામનો કરીને આગળ વધ્યા છે. સ્થાનિક વિસ્તારોમાં રોજગારી માટેના

યોગ વિકદપો ના હોય. ખેતી જ એક માત્ર આધાર હોય. ક્યારેક તો એવું પણ બને કે વર્ષની મહેનત એણે જાય, પણ રામાભાઈએ હાર માનવાને બદલે જાત અને કુદરત સાથે ભાથ ભીડી. તેમણે પોતાની મહામૂલી જમીનની કાચાપલટ માટે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. તેમને આ હિંમત મળી છે તેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર (ડીએસ્સી) સંસ્થાથી. છેલ્ખાં ૨૦ વર્ષથી આ સંસ્થા નવાધરા ગામ સહિત આસપાસનાં ગામોના ખેડૂતોનાં હિત માટે ખેતીવિષયક અનેક કામો કરે છે.

૧૯૮૮નાં વર્ષમાં નવાધરા ગામે ડીએસ્સીએ વોટરશેડની કામગીરીનાં આયોજન માટે પહેલી

મિટિંગ ગોઠવી. જેમાં રામાભાઈ અને બીજા ૪૦ ખેડૂતોએ ભાગ લીધો. સંસ્થા દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી ખેતવિષયક અનેક પ્રવૃત્તિમાં ખેડૂતો જોડાયા. પછી એ વોટરશેડ વ્યવસ્થાપનને લગતી પ્રવૃત્તિ હોય કે ખેત ઉત્પાદન વધારવાને લગતી પ્રવૃત્તિ. રામાભાઈને હવે સંસ્થાદ્રૂપી એક આધાર મળી ગયો હતો.

રામાભાઈએ બીજા ખેડૂતોનો સહકાર મેળવીને વોટરશેડ કમિટી બનાવી અને તેનું સુકાન પોતે સંભાળ્યું, પછી તો મહિલા સ્વસહાય જૂથો, કિસાન

કલબ અને કિસાન પ્રોડ્યુસર કંપની જેવાં અન્ય સંગઠિત મંડળોની પણ રચના કરી.

રામાભાઈને ગામના ખેડૂતો તરફથી પૂરતો સહયોગ મળતો ગયો. પરિણામે, નવું કામ કરવામાં ઘણી હુંક મળી. તાલીમો અને પ્રેરણપ્રવાસમાં ભાગ લઈને રામાભાઈએ પોતાની જાતને વધુ તૈયાર કરી. પરિણામ સ્વરૂપ વોટરશેડ કમિટીના પ્રમુખ તરીકનો હુવાલો તેમને સૌંપવામાં આવ્યો. આજે રામાભાઈની મહેનત રંગ લાવી છે અને વરસાદ આધારિત ખેતી પર જીવન ગુજરતા ગામના ખેડૂતો માટે પિયત ખેતીની સવલત ઊભી થઈ છે. રામાભાઈએ ડીએસ્સીના સંપર્કમાં આવીને પોતાનાં ખેતરમાં વોટરશેડ અંતર્ગત માટીપાળા, નાલા પલગ, ગલી પલગ, વનીકરણ વગેરે કામગીરી કરી.

વોટરશેડ કમિટીના પ્રમુખ તરીકે આજે રામાભાઈની મહેનત રંગ લાવી છે અને વરસાદ આધારિત ખેતી પર જીવન ગુજરતા ગામના ખેડૂતો માટે પિયત ખેતીની સવલત ઊભી થઈ છે.

એટલું જ નહીં, મકાઈ, ઘઉં, મગફળી વગેરે નવાં બિયારણો અને વૈજ્ઞાનિક ખેતીપદ્ધતિનું અનુસરણ, જૈવિક ખાતર, જૈવિક દવાનો ઉપયોગ તેમ જ જમીન ચકાસણી જેવી અનેક ભૌતિક કામગીરી સંસ્થા મારફત કરી. પરિણામે ખેતી સુધરી અને તેનાં મીઠાં ફળ ચાખ્યાં. અગાઉ તો વર્ષે ૮ મહિના જ પાણી ચાલતું હતું. આજે તો બારે માસ પિયત ખેતી થાય એટલા વિકદપો વધી ગયા છે. પાકની ફેરબદલી હોય કે આંતરિક પાકો, દરેકની વ્યવસ્થા અને આયોજન રામાભાઈ પાસે હોય છે. તેમનાં ખેતરોમાં કપાસ, મગફળી, હળદર, મકાઈ, વરીયાળી વગેરે વિવિધતા જોવા મળે. ડીએસ્સી

સંસ્થા સાથે જોડાઈને રામાભાઈએ ખેતીની સાથે પશુપાલનમાં પણ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. તેમણે તેમના ખેતરમાં બે નવા બોરની સગવડ ઊભી કરી છે. ૧ ટ્રેક્ટર જમીનમાં ટપક પદ્ધતિ અપનાવીને ખર્ચની સાથે સમયની પણ બચત કરી છે. ખેતી અને પશુપાલનની આવકમાં વધારો થતાં સ્થાવર અને ઉત્પાદકીય મિલકતમાં વધારો થયો છે. હવે તેમની પાસે પોતાનું ટ્રેક્ટર પણ છે. ઉદ્દેખનીય બાબત એ છે કે, તેઓ હવે ખામીયુક્ત અને ખર્ચળ ખેતી છોડી નવતર વૈજ્ઞાનિક ટંબે ખેતી કરે છે.

રામાભાઈ પોતાની આવક અને બચત વિશે કહે છે, પહેલાં ખેતીમાં ખર્ચ અને આવક સરભર થઈ જતાં હતાં. હિસાબ માંડવા બેસો તો બચત તો ઠીક, સરેરાશ ખર્ચ નીકળે કે કેમ તે પણ એક સવાલ

હતો. જ્યારે આજે ટપક પદ્ધતિ અને ક્યારા પદ્ધતિ અપનાવી છાએ ત્યારથી ખર્ચમાં ઘરખમ ઘટાડો થતાં હું એક લાખ જેટલી બચત કરું છું.

એક સમયે વરસાદ આધારિત ખેતી કરતા રામાભાઈ આજે પિયત ખેતી કરી આસપાસના ખેડૂતોને નવી રાહ બતાવી રહ્યા છે. તેમણે તાલુકા તેમજ જિલ્લા સ્તરે નવી ઓળખ ઊભી કરી છે. ગામ લોકો રામાભાઈને સમાજના આગેવાનની નજરે જુઓ છે. સામાજિક કામો હોય કે ગામના વિકાસને લગતાં કામો, ખેતી વિષયક કામગીરી

કરવાની હોય કે બજારમાં લે-વેચ માટેના હિસાબ-કિતાબ. દરેક કાર્યમાં રામાભાઈની સલાહ અચૂક લેવાય છે. ડીએસસી સંસ્થા સાથે જોડાઈને તેમની ક્ષમતા એટલી તો કેળવાઈ ગઈ છે કે રામાભાઈને ગામલોકો શોધતા આવે છે.

અમારા ગામમાં મોટાભાગે આદિવાસી લોકો રહે છે. અમારા સમુદ્ધાયમાં કુરિવાજો જોવા મળે, પરંતુ સંસ્થાની સલાહ અને માર્ગદર્શનના કારણે કુરિવાજોની સાથે વ્યસન કે સમાજને અડચણારૂપ બાબતો પણ દૂર થઈ છે. પ્રારંભે તો નાણાકીય અછત હતી એટલે ઘરની જવાબદારી સંભાળવામાં નિષ્ફળ જતો. આજે નવાધરા ગામને સાચવી શકું એટલી કુશળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

રામાભાઈ એટલા સક્ષમ બની ગયા છે કે

ગામના ખેડૂતોમાં હુકારાત્મક વૈચારિક બદલાવ લાવીને ખેતીવિષયક કે બીજી સરકારી યોજનાથી માંડિને આર્થિક રીતે પણ મદદ કરતા થયા છે.

૬૫ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા રામાભાઈ ઈરછે છે કે ભવિષ્યમાં લોકભાગીદારી થકી સંગઠન બનાવીને ખેડૂતોની જીવનરૂપી બદલવી છે. તેઓને જૈવિક ખેતી તરફ વાળવા છે, કેમ કે ગામના ખેડૂતો હજી વૈજ્ઞાનિક અને આધુનિક રીતભાતથી અજાણ છે. જેના કારણે ક્યારેક ઉપજ કરતાં નુકસાન વધુ જોવા મળે. ●

અવિશ્વાસથી દઠ વિશ્વાસની વિકાસયાત્રાના સાથી બનેલા આદિવાસી યુવાન કાંતિભાઈ ભગોરા

ગામ : વલુના, જિલ્લો : અરવલ્લી, રાજ્ય : ગુજરાત

મુખ્યાલેલાં તો વરસાદી ખેતી એટલે પાકનો ઉતારો નબળો રહે, આવક કરતાં ખર્ચ વધી જતો. પણ ડીએસસી સંસ્થાના સંપર્કમાં આવ્યા પછી પિયત ખેતી કરતા થયા છીએ. નાના ખેડૂતોની મદદ આવીને આ સંસ્થાએ મારા જેવા અનેક ખેડૂતોનું જીવન બદલી નાખ્યું છે. આ શર્દો છે વલુના ગામના ખેડૂત કાંતિભાઈ રણછોડભાઈ ભગોરાના. ખેતી અને પશુપાલનનો વ્યવસાય કરતા કાંતિભાઈએ આઈ.ટી.આઈ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. ૮૦ ટકા હુંગરી ગરાસીયા આદિવાસીઓની વસતિ ધરાવતું વલુના, અરવલ્લી જિલ્લામાં, રાજસ્થાનની સરહદે આવેલા મેઘરાજ તાલુકામાં આવેલું ગામ છે. અહીં

દર વર્ષે ૭૦૦ મિલીમીટર વરસાદ પેઢે છે, પરંતુ મોટાભાગનું પાણી નદી-કોતરમાં વહી જતું હોવાથી પિયત ખેતી નહીંવત પ્રમાણમાં થાય છે.

કાંતિભાઈના પરિવારમાં કુલ ૮ સભ્યો છે અને આજીવિકાનો સંબંધો આધાર ખેતી પર રહે છે. તેમની પાસે પોતાની માલિકીની બે વીધા જમીન છે. પરંતુ વરસાદ આધારિત ખેતી હોઈ, ચોમાસા બાદ આજીવિકા માટે ખૂબ સંઘર્ષ કરવો પડતો. આસપાસના વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો વિપુલ પ્રમાણમાં ન હતી એટલે ઘર ચલાવવા માટે ફંકા મારવાં પડતાં.

૧૯૯૮ના વર્ષમાં કાંતિભાઈ, ડીએસસી સંસ્થાના સ્ટેટ વોટરશેડ કાર્યક્રમ દરમ્યાન સંસ્થાના

સંપર્કમાં આવ્યા. તે પછી, વલુના ગામમાં સંસ્થા દ્વારા વોટરશેડ પ્રોજેક્ટના આયોજનને લઈને યોજાતી મિટિંગોમાં કાંતિભાઈ હાજરી આપતા. વીલેજ વોટરશેડ કમિટી(વીડબ્લ્યુસી)ની રચના માટે યોજાયેલી મિટિંગમાં પણ તેઓ હાજર રહ્યા હતા. જ્યારે વલુના ગામમાં સંસ્થાએ વોટરશેડ પ્રોજેક્ટ શરૂ કર્યો, ત્યારે તેમાં કાંતિભાઈ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા.

ડીએસ્સીએ છેલ્ણાં ૨૦ વર્ષ દરમ્યાન, વલુના ગામમાં તબક્કાવાર મુખ્ય ચાર પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. સૌથી પહેલાં વોટરશેડ વ્યવસ્થાપનને લગતી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી. તે પછી ૨૦૦૭થી કુદરતી સંસાધનોના વ્યવસ્થાપન દ્વારા આજીવિકા વૃક્ષિકાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયો, જે આજે પણ ચાલે છે.

એક સમય હતો, જ્યારે ગામમાં વોટરશેડની કામગીરી ચાલતી હતી ત્યારે અનેક લોકો તે કામને શંકાની નજરે જોતા. આજે એ જ લોકોનો વિશ્વાસ જીતીને કાંતિભાઈએ ખૂબ આદરભાવ અને લોકચાહના મેળવી છે.

પછી પીવાનાં પાણીને લગતી કામગીરી તેમ જ જાહેર સેવાઓ અને યોજનાઓની માહિતી આપવાનું તથા ૨૦૧૪થી પંચાયતનાં મજબૂતીકરણનું કામ શરૂ કર્યું. જે આજે પણ અવિરતપણે જારી છે.

ઉપરાંત, ડીએસ્સીએ ખેતબજાર વ્યવસ્થામાં ખેડૂતોને જોડવા માટેના પ્રયત્નો પણ હાથ ધર્યા. આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ પોતાના તેમ જ આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ અમલમાં મૂકવા માટે લોકલ રિસોર્સ પર્સન (એલઆરપી) તરીકે કાંતિભાઈ સક્રિય રીતે જોડાયેલા રહ્યા. તેમણે પોતાના ખેતરમાં વોટરશેડની કામગીરી અંતર્ગત માટીપાળા, ચેકડેમ, ખેતતલાવડી, જમીન ચકાસણી જેવી કામગીરી કરી

ખેતીને સુધારી છે.

ભૌતિક કામગીરીના ખર્ચ વિશે તેઓ કહે છે, એક અંદાજ મુજબ કામગીરીમાં કુલ ૪૮,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરેલું. જેમાં રૂપિયા ૪૪,૦૦૦ બાબ્ય નાણાકીય સહાય મળી. બાકીના મારી પાસે રહેલી થોડી બચતના પૈસા વાપર્યા. જેની સામે દર વર્ષે પહેલાં કરતાં સવા લાખ રૂપિયા જેટલી વધારાની ચોખ્ખી આવક શરૂ થઈ છે.

છેલ્ણાં ૨૦ વર્ષથી વોટરશેડ વ્યવસ્થાપનનો, પાક ઉત્પાદનનો દ વર્ષથી, વર્મિકમ્પોસ્ટ અને જૈવિક દવાનો ત વર્ષથી ફાયદો મળતો હોવાથી આવક વધી છે. પહેલાં ખેતરમાં મકાઈ, ઘઉં જેવા પાકો લેતા.

આજે કપાસ, અડદ, ચાણા જેવા સીઝનલ અને આંતરિક પાકો મેળવે છે, એટલું જ નહીં, ટોરો માટે લીલો ઘાસચારો પણ કરે છે. કાંતિભાઈ ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ ખેતપદ્ધતિ છોડીને આધુનિક ફબે ખેતી કરી મબલાખ ઉત્પાદન મેળવે છે.

નોંધનીય બાબત એ છે કે, પહેલાં રાસાયાણિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓના છંટકાવના કારણે મહામૂલી જમીનનો બગાડ થતો. હવે જૈવિક ખેતી તરફ વળતાં, ઉત્પાદનની સાથે જમીનની ગુણવત્તા અને ફળકુપતા પણ જળવાઈ રહે છે. સાથે જ

વહી જતાં વરસાદી પાણીને અટકાવવાની વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા ગોડવાતાં બારેમાસ પિયત ખેતી થાય છે.

કાંતિભાઈએ વોટરશેડ વ્યવસ્થાપન, ખેતવિકાસ વ્યવસ્થાપન, ખેતીની આવક વધારવા, સામાજિક, વહીવટી, નેતૃત્વ, હિસાબી વગેરે મહત્વની તાલીમો મેળવીને પોતાની આવડત અને જ્ઞાનમાં વધારો કર્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું કે આજે તેઓ કિસાન કલબના મંત્રી તરીકેનો કાર્યભાર સંભાળવાની સાથે, ગામની દૂધમંડળીના ઉપાધ્યક્ષ છે. કાંતિભાઈની સૂજબૂજ અને આવડતના જોરે તેમને ગામલોકો સરપંચ કહીને બોલાવે છે.

તેઓ કહે છે, પહેલાં તો હું સંસ્થાનો વિરોધી

હતો, કેમ કે મને શંકા હતી કે સંસ્થા જમીન લઈ જશે. પણ સંસ્થાના કાર્યકરોએ ધીરજ ધરીને અમારી સાથે સંપર્ક જાળવી રાખ્યો તેથી મને સંસ્થા

દ્વારા થતાં કામોમાં શ્રદ્ધા જન્મી. સંસ્થાગત તાલીમો મેળવીને સક્ષમતાની સાથે સાહસિકતા પણ વધી છે. હવે તો ખેતીમાં નવતર પ્રયોગો કરી બીજા ખેડૂતોને સહાયરૂપ થવું છે.

કાંતિભાઈ આજે તો ડીઓસસી સંસ્થાને અન્ય ગામોના વિકાસની કામગીરી માટે પણ મદદ કરે છે. ગામોમાં સંગઠન બનાવવું હોય કે નવી ખેતપદ્ધતિ અંગે લોકોને માહિતી આપવાની હોય, કાંતિભાઈ અડીખમ રહી કામને ન્યાય આપે છે. એક સમય હતો, જથ્યારે ગામમાં વોટરશેડની કામગીરી ચાલતી હતી ત્યારે અનેક લોકો તે કામને શંકાની નજરે જોતા. આજે એ જ લોકોનો વિશ્વાસ જીતીને કાંતિભાઈએ

ખૂબ આદરભાવ અને લોકચાહના મેળવી છે. ગામમાં ખેતીવાડીને લગતાં કામો હોય કે સરકારી કચેરીમાં ખેડૂતહિતની વાતો, સામાજિક પ્રસંગ હોય કે જાહેર મંચનાં કામો – કાંતિભાઈના માથે આગેવાનીનો તાજ અવશ્ય હોય એટલું માન-સન્માન વધી ગયું છે.

ભવિષ્યની મહત્વાકંશા વિશે કાંતિભાઈ કહે છે, ગામના સરપંચ બની, ગામસ્તરે મળતી સેવાઓ અને યોજનાનો લાભ અંતિમ વ્યક્તિ સુધી લઈ જવો છે. વિશેષ તો ખેડૂતોની આજીવિકાને વધુ મજબૂત કરવી છે. તેમાં પણ કિસાન કલબમાં ખેડૂતો બચત કરે તેવા પ્રયત્નો કરી સભાસદોને વિરાસ આપવું છે. ●

પિયત મંડળીથી દૂધ મંડળી સુધીની ચાત્રાના આગેવાન ભારતસિંહભાઈ

ગામ : વખતપુરા, જિલ્લો : સાબરકાંઠા, રાજ્ય : ગુજરાત

તૃ મારો વિસ્તાર સતત પાણીની અછતવાળો વિસ્તાર છે. અમારું ગામ ગુહાઈ સિંચાઈ યોજનાની નહેરના કમાન્ડ વિસ્તારમાં છેક છેવાડે આવેલું ગામ છે. કેનાલનાં પાણી ના આવે ત્યારે અમારે આખું વર્ષ કાઢવું મુશ્કેલ થઈ જતું. ડીએસ્સી સંસ્થાએ અમારા ગામમાં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા ગોઈવી અને ખેતી સુધારણા માટે જે કામો કર્યા તે અમારા ગામના લોકો માટે ખરેખર જીવાદોરી સાબિત થયાં છે. આ શબ્દો છે ભારતસિંહ પૃથ્વીસિંહ રાઠોડના. તેઓ સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના વખતપુરા ગામના વતની છે. તેમનું નાનકું વખતપુરા ગામ, તેમથી ૩૦ કિલોમીટર દૂર આવેલું છે. તેથી ગુહાઈ

કેનાલના છેક છેવાડાના ભાગમાં તેમનું ગામ આવે છે. પરિણામે, કેનાલનાં પિયત પાણીનો પૂરતો લાભ તેમના ગામના ખેડૂતોને મળતો નહોતો. તેથી ગામના ખેડૂતો વરસાદ આધારિત ખેતી કરતા.

ભૂતકાળમાં આ વિસ્તાર દુષ્કાળગ્રસ્ત અને પાણીની અછતગ્રસ્ત રહ્યો છે. વર્ષ ૨૦૦૫માં ડીએસ્સી સંસ્થાએ ગામમાં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે સંસ્થાએ આ મુદ્દો ખાસ ધ્યાન ઉપર લીધો. સંસ્થા દ્વારા સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન માટે ગામની એક પિયત મંડળી રચવામાં આવી. આ પિયત મંડળીના પ્રમુખ તરીકે પૃથ્વીસિંહભાઈ રાઠોડ અને સેકેટરી તરીકે ભારતસિંહભાઈએ જવાબદારી ઉપાડી. ભારતસિંહભાઈ અને તેમના કુટુંબે સિંચાઈના

વ्यवस्थापननी साथे-साथे संस्थानी वोटरशेडने लगती પ્રવृત्तिओમાં પણ ખૂબ રસ લઈને ભાગ લીધો. તેમણે તેમના ખેતરમાં બંધપાળા અને ખેત-તલાવચી બનાવી. ઉપરાંત, ખેતરની જમીન સમતલ કરાવી અને ચેકડેમની કામગીરી પણ કરી. સંસ્થા દ્વારા ગામમાં ખેત-ઉત્પાદન વધારવા માટે કરવામાં આવેલી પ્રવृત્તિઓનો લાભ પણ ભારતસિંહભાઈએ મેળવ્યો. તેમણે તેમના ખેતરમાં રસાયણમુક્ત દવાઓ અને અણસિયાંનું ખાતર વાપર્યું. વળી, સંસ્થાના માર્ગદર્શન મુજબ કપાસ, ઘઉં અને તુવેરના નવાં બિયારણનો ઉપયોગ કર્યો.

નહેરનું અસરકારક વ્યવસ્થાપન થવાથી ગામના ખેડૂતોને ખેતીમાં ખૂબ ફાયદો થવા લાગ્યો. ભારતસિંહભાઈ, પહેલાં પોતાની કુલ દોઢ

છેવાડાનાં ખેતરો સુધી પાણી પહોંચાડવું એ પિયત મંડળી માટે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ ગણાય છે. તેમ છતાં, ભારતસિંહભાઈએ એ પડકાર ઉપાડીને નહેરના છેવાડા સુધી સફળતાપૂર્વક પાણી પહોંચાડ્યું છે.

હેક્ટર જમીનમાંથી ૦.૭૨ હેક્ટરમાં ખરીફ પાક અને ૦.૨૪ હેક્ટરમાં રવી પાક લેતા હતા. હવે તેઓ નહેર સિંચાઈની મદદથી તેમની દોઢ હેક્ટર જમીનમાં બસે પાક લેતા થયા છે. હવે તેઓ કપાસ, વરિયાળી, ઘાસચારા અને ઘઉંની સાથે એરંડો પણ

લેતા થયા છે. ભારતસિંહભાઈ પહેલાં પોતાના ખેતરમાં છુંપાણી આપતા અને હવે તેમણે પાટલા અને ક્યારા બનાવીને પાણી આપવાનું શરૂ કર્યું છે. તેઓ પાણીના પીએચ અને ટીડીએસ વિશે પણ સારી જાણકારી ધરાવે છે તેથી પાણીનું વ્યવસ્થિત સંચાલન કરી શક્યા છે. તેઓ તેમના ગામમાં ભૂજલ જાણકાર તરીકે ઓળખાય છે. પહેલાં તેમને ખરીફ પાકની રૂ. ૨૪,૦૦૦ અને રવી પાકની રૂ. ૨૫,૫૦૦ આવક મળતી હતી, જે વધીને અનુકૂળે રૂ. ૭૮,૨૦૦ તથા ૬૮,૭૫૦ થઈ છે. આમ, તેમની ખેતીની કુલ આવક રૂ. ૪૮,૫૦૦થી વધીને ૧,૪૭,૮૫૦ થઈ છે.

ભારતસિંહભાઈએ માત્ર પોતાના વિકાસની પરવા નથી કરી, તેઓ તેમના ગામના ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓનો પણ ઉકેલ લાવ્યા છે. સામાન્ય રીતે, કેનાલના ટેર્ફલ એટલે કે છેવાડાનાં ખેતરો સુધી પાણી પહોંચાડવું એ દરેક પિયત મંડળી માટે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ ગણાય છે. તેમ છતાં, ભારતસિંહભાઈએ એ પડકાર ઉપાડીને છેવાડા સુધી સફળતાપૂર્વક પાણી પહોંચાડ્યું છે. પિયત મંડળીના સેકેટરી અને આગેવાન હોવાથી તેમની સમક્ષ છેવાડાના ખેડૂતોએ કેનાલનું પાણી ન

મળતું હોવાની ફરિયાદ કરી. તેથી તેમણે કેનાલના હેડ(આરંભ) અને મિલ(વચ્ચે)ના ખેડૂતો સાથે મિટિંગ કરીને વારાફરતી પિયતનું પાણી લેવા માટે તેમને સમજાવ્યા. તેમની વાત સમજ્ઞને સૌ ખેડૂતોએ સૌને એકસમાન રીતે પાણી મળી રહે તે માટે નિયમોને અનુસરવાની તૈયારી બતાવી અને એ રીતે છેવાડાના ખેતરને પણ પિયતનું પૂરતું પાણી મળતું થયું.

ભારતસિંહભાઈએ જોયું કે, ગામમાં હવે બારેય માસ પીવાનું અને સિંચાઈનું પાણી મળે છે. એટલે ઘાસચારો પણ નિયમિત રીતે મળી રહે છે. તો પછી પશુપાલનને વેગ આપીને દૂધમાંથી આવક કેમ ન રણવી? ભારતસિંહભાઈને આવો વિચાર આવ્યો કે તરત જ અમલમાં મૂક્યો. તેમણે ખૂબ મથામણ કરીને ગામમાં વર્ષ ૨૦૦૮માં દૂધ મંડળી ઊભી કરી. હાલમાં દૂધમંડળીમાં રોજનું રૂ. ૧૫,૦૦૦ રૂપિયાનું દૂધ ભરાય છે. આમ, પશુપાલનની આવક ઊભી કરીને ભારતસિંહભાઈએ ગામલોકોની આર્થિક સ્થિતિમાં હુકારાત્મક બદલાવ આણવાની સફળ કોશિશ કરી છે. પહેલાં તેમની પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પણ ઘણી નભળી હતી. તેમને શાહુકારો પાસેથી ઊંચા વ્યાજે ધિરાણ લઈને તેમના ઘર અને ખેતીનો ખર્ચ કાઢવો પડતો. ડીઓસસી સંસ્થા સાથેના જોડાણ પછી તેમણે પાંકું મકાન બનાવ્યું, ટ્રેક્ટર તથા રોટરવેટર મશીન વગેરે ખરીદા. તેમની પાસે પહેલાં દ પશુઓ હતાં અને હવે તેમની પાસે ૧૩ પશુઓ છે.

હવે તેમની આવક વધતાં, કોઈ પણ નવી પહેલ કરવામાં તેમને હવે ખચકાટ રહેતો નથી. તેઓ ગામની શાળામાં મધ્યાહન ભોજન યોજનાના કામોની પણ દેખરેખ રાખતા થયા છે. એ રીતે, પાણી, ખેતી અને પશુપાલનના સથવારે તેઓ હવે ગામને સર્વાંગી વિકાસના પંથે લઈ જવા કટિબદ્ધ બન્યા છે. ●

શહેરથી નજીક છતાં વિકાસથી વંચિત સમુબહેને ઉત્તુતિની દિશામાં કગ માંડચાં

ગામ : મુવાડી, જિલ્લો : દસકોઈ, રાજ્ય : ગુજરાત

ત્ર૟ી પણો દેશ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ઘણા પરિવારો આજે પણ માત્ર ખેતી ઉપર નભે છે. તેમનું જીવન ખેતીની આસપાસ જ વણાયેલું હોય છે. એવો જ એક પરિવાર છે સમુબહેન બારૈયાનો.

અમદાવાદ શહેર નજીક દસકોઈ તાલુકાનાં ચરાની મુવાડી ગામનાં વતની એવાં સમુબહેન પંચાવન વર્ષનાં મધ્યમ વર્ગીય ખેડૂત છે. તેમનું ગામ નર્મદા સિંચાઈ યોજનાની વહેલાલ શાખાની એકદમ નજીક આવેલું છે. ત્યાં ભૂતકાળમાં પાણીની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ હતી, પણ તેનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ થતો નહોતો અને કેનાલનું પાણી તેમનાં ગામ સુધી પહોંચતું પણ નહોતું.

સમુબહેનની પોતાની ગ્રામ હેક્ટર જમીન છે. તેમાં તેઓ કેનાલ, કૂવા અને ટ્યુબવેલથી સિંચાઈ કરતાં હતાં. ખેતી અને પશુપાલન તેમના પરિવારનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. વર્ષ ૨૦૦૪માં તેમનો પરિચય ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર (ડિએસસી) સાથે થયો. એને લીધે તેમનાં જીવનમાં અને વ્યવસાયમાં ઘણાં હકારાત્મક પરિવર્તનો આવ્યાં.

સમુબહેનનો પરિવાર આ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયો, એટલું જ નહીં, બીજા લોકોને પાણ પ્રેરણા પૂરી પાડી. સમુબહેન સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત પ્રોજેક્ટ્સ હેઠળ પોતાનાં ખેતરમાં ઘણી બધી ભૌતિક કામગીરી હુથ ધરી. જેમ કે, ટપક પદ્ધતિ, વેલાવાળાં શાકભાજી, કપાસ, ઘઉં અને શ્રી પદ્ધતિથી

ડાંગર, નવાં બિયારણ અને વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિનું અનુસરણ, મિશ્ર ખેતી, જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન, જમીન ચકાસણી, માધ્યમ કલ્યાર તેમોન્સ્ટ્રેશન, ઝટકા મશીનના ઉપયોગથી રોજ અને ભૂંડના ત્રાસથી છૂટકારો વગેરે.

આ ઉપરાંત, સમુબહેન પિયત મંડળીના કારોબારી સભ્ય છે. સ્વસહાય જૂથમાં પ્રમુખ છે. કિસાન કલબના સભ્ય તરીકે તેમની સાથે તેમના પતિ અને પુત્ર પણ જોડાયેલા છે. આ અલગ-અલગ સંસ્થાઓમાં રૂપિયા ૧૪૦૦૦ની મૂડી તેઓ બચત અને શેર ફીના સ્વરૂપમાં ધરાવે છે. તેમણે અને તેમના કુટુંબના સભ્યોએ ડીએસ્સી દ્વારા આયોજિત

લગભગ વીસ જેટલી તાલીમો અને પ્રેરણપ્રવાસમાં ભાગ લઈને જુદા-જુદા વિષયોની જાણકારી મેળવી છે અને વિવિધ આવડત કેળવી છે.

સમુબહેન કરેલી કામગીરીઓમાં કુલ ૪૨,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરેલું. તેની સામે તેમને પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા ૫૪,૮૫૦નો પહેલાં કરતાં વધારે, ચોખ્ખો નફો મળે છે. સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનથી ૧૫ વર્ષથી અને જૈવિક દવાઓથી પાંચ વર્ષથી ફાયદો મળે છે. આ રીતે વર્ષ વાર થતો કુલ ફાયદો તો લાખોની રકમને પાર કરી જાય.

આમ, તેમની આવક અને બચત બંનેમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક રીતરિવાજો અને તહેવારોમાં ખર્ચ વધ્યો છે. સમુબહેન કાચાં મકાનમાંથી પાકું મકાન બનાવી લીધું છે. એક ભેંસ ખરીદી છે. તેઓ તેમના દીકરાને સારું શિક્ષણ આપી શક્યાં એટલે તે પણ નોકરી કરે છે.

સમુબહેન ખામીયુક્ત અને ખર્ચાળ પદ્ધતિ છોડીને વૈજ્ઞાનિક ટ્યુબે અને ઓછે ખર્ચે ખેતી કરતાં થયાં છે. પાણીનો વ્યય નથી કરતાં. બીજાને પણ કેનાલમાંથી પાણી વાપરતાં શીખવે છે. જૈવિક ખેતી તરફ વળી રહ્યાં છે. તેમની આવકના નવા સોત ઊભા થઈ રહ્યા છે.

સમુબહેન વ્યસનોનો બહિજકાર કર્યો છે. ગામમાં

પહેલાં સમુબહેન એકલી ખેતી જ કરતાં હતાં. હવે તેમના પતિ મંડળીના સોંકટરી તરીકે નોકરી કરે છે. સમુબહેને દેશી ગાય અને ભેંસ રાખીને આવકમાં વધારો કર્યો. મોટી વાત તો એ છે કે હવે તેમની આવકમાં સ્થિરતા આવી છે.

વ્યસનમુક્તિને વેગ આપ્યો છે. ગામમાં તેમનું માન-સન્માન વધ્યું છે. તેમની ઓળખ પણ હવે રાજ્ય સ્તરે પહુંચ્યો છે. તેઓએ કુપોષણ નાબુદ્ધી, બાળલગ્ન પ્રથાનો વિરોધ અને કન્યા શિક્ષણને વેગ આપ્યો છે. સાથે આજુબાજુનાં ગામોમાં મહિલા સંગઠન બનાવવામાં મદદરૂપ બન્યાં છે.

સમુબહેને આત્મા પ્રોજેક્ટમાં મહિલા જૂથ બનાવ્યાં છે. કૃષિ વિભાગ, કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર-રાંધેજા, કૃષિ યુનિવર્સિટી-આણંદ વગેરે સાથે તેઓ સંશોધનના કામોમાં જોડાય છે. સમુબહેનને પોતાને પણ લાગે છે કે એમનામાં સાહસિકતા વધી છે. આવક વધારવા માટે અને ગામમાં દાખલો બેસાડવા

માટે તેઓ નવી પહેલ કરતાં રહે છે. શ્રી પદ્જતિથી ડાંગરનું વાવેતર તેમણે શરૂ કર્યું અને હવે ૪૦ ટકા ખેડૂતોએ એ અપનાવ્યું છે. સમુબહેન સજીવ ખેતીનો વ્યાપ ધીમે-ધીમે વધારી રહ્યાં છે. ખેતરમાં ગૌમૂર નાખી શકાય અને ઘરમાં દૂધનો વપરાશ થાય તે માટે જ ખાસ તેઓ દેશી ગાય લાવ્યાં છે.

ગામમાં સંમેલન કરીને, લોકો સાથે ચર્ચાઓ કરીને, પિયત મંડળીમાં અન્ય લોકોનું જોડાણ કરીને સમુબહેન, ડીએસસીની કામગીરીને બીજાં ગામોમાં જરૂરિયાતમંદ ખેડૂતો અને મહિલાઓ સુધી પહોંચાડે છે અને એ રીતે ડીએસસીને સીધી જ મદદ કરે છે. ગામના લોકોને સંગઠિત કરીને પિયતમાં વારાપદ્જતિ (ટર્ન) અપનાવવાની વાત કરે છે.

એક વાર તેમનાં ગામમાં સરકાર તરફથી કેનાલ બનાવવાની કામગીરી ચાલી રહી હતી. ડીએસસીના કાર્યકર તેમાં દેખરેખ રાખી રહ્યા હતા. કોઈ કારણસર તેમને ગામની કોઈ વ્યક્તિ સાથે કોઈ પ્રશ્ન થયો અને પોલીસ ફરિયાદ પણ થઈ ગઈ હતી. ત્યારે સમુબહેન અને તેમનો પરિવાર સંસ્થાના ટેકામાં અડીખમ ઊભા રહ્યાં હતાં.

આટલી સફળતા મેળવવાની મંજિલનો રસ્તો ઝગમગતો નહોતો. એમાં ઘણું અંધારું હતું. સમુબહેન એમાં પોતાની આવડતનું અજવાણું કરીને કેડી કંડારી. શરૂઆતમાં તો તેમની ખેતી ઓછી હતી અને ખેતીની આવક પણ ઓછી હતી એટલે ખેતી કરવામાં રસ જ નહોતો. સામાજિક પ્રસંગોમાં ખર્ચ બહુ થઈ જતો. છતાં તેને ચાલુ રાખવા માટે સામાજિક દબાણ તો ખરું જ. એ જ સમાજ અને ગામે સમુબહેનની દીકરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે શહેરમાં મોકલવાનો વિરોધ પણ કરેલો. તાલીમ માટે બહાર જવાનું થાય તો ઘર અને ખેતી થોડા દિવસ માટે છોડવાં પડે.

સમુબહેન કહે છે કે, સરકારી અધિકારીઓ સાથે કામ કરવું બહુ અધરું છે. એક તો તેમની વારંવાર

બદલી થયા કરે, બીજું કે તેમની પ્રાથમિકતા અને ખેડૂતોની પ્રાથમિકતામાં તફાવત હોય છે. વળી, તેમની પાસે ખેડૂતો માટે સમય ઓછો હોય છે. સાથે એ પણ છે કે છૂટીછવાઈ ખેતી કરવા ટેવાયેલા ખેડૂતોને સંગઠનમાં રહીને કામ કરવા માટે પ્રેરવા એ પણ ઘણું અધરું છે. અન્ય એક તકલીફ એવી પડે છે કે, પિયત મંડળી અને ખેતવિકાસની અન્ય કામગીરીઓ ખેડૂતોને લાભકારી છે, છતાં પિયાવાની આગોતરી વસૂલાત કરવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડે છે. તેનું કરણા કદાચ સરકાર દ્વારા દેવાં નાખુંદી છે. વળી, દાયકાંઓથી થતી પારંપરિક ખેતીમાં ઉત્તરોત્તર ખામીઓ આવેલી છે. આવી હાલતમાં ખાસ કરીને નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને સુધરેલી અને વૈજ્ઞાનિક

ખેતી તરફ વાળવા એ એક પડકાર છે.

તેઓ કહે છે કે સંસ્થા દ્વારા અપાયેલી આ તાલીમોને લીધે, મારા પોતાનામાં, મારી આવડતોમાં અને વર્તનમાં નોંધપાત્ર ફરક આવ્યો. તેમણે મોડલ મંડળીના હિસાબી કામકાજ, નહેર બાંધકામ, ગ્રામ સંગઠનનો વહીવટ, કોમ્પ્યુટર, નેતૃત્વ વિકાસ, ગામ લોકોને સક્ષમ કરવાનાં કમિક પગથિયાં, વિવિધ પાકોની પાક પદ્જતિઓ, અળસિયા ખાતર, જૈવિક દવાઓનું ઉત્પાદન અને ઉપયોગ તથા જમીન ચકાસણી જેવી વિવિધ તાલીમો લીધી છે.

ડીએસસીમાં જોડાયાં પછી સમુબહેનમાં ઘણું

પરિવર્તન આવ્યું છે. પહેલાં તેઓના વ્યક્તિગત સંબંધ ગામ પૂરતા મર્યાદિત હતા. હવે તેઓમાં કેનાલના અધિકારીઓથી માંડીને કોઈ પણ નવા વ્યક્તિ સાથે સંબંધો વિકસાવવાની આવડત વધી છે. ગામ અને તેમના સમાજ માટે વ્યસનમુક્તિ કાર્યક્રમો આયોજિત કરીને, વ્યસન નિવારણમાં

આગેવાની લીધી છે. વિકાસની મુખ્ય હુરોળમાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધે એ માટે તેમણે વિવિધ મહિલા સંગઠનોનો વ્યાપ વધાર્યો છે.

સંસ્થામાં જોડાયા પહેલાં સમુબહેન એકલી ખેતી જ કરતાં હતાં. એટલું જ નહીં, ખાસ ઉત્પાદન પણ મળતું નહોંતું. ખેતીમાં એક જ પાક લેતાં હોવાથી

તેમને એ પણ નુકસાન થતું હતું. હવે તેમણે મિશ્ર પાક કરીને તેમની આવકમાં વધારો કર્યો છે. તેમના પતિ મંડળીનાં દફતર લખતાં શીખ્યા અને તેઓ હવે સેકેટરી તરીકે નોકરી કરે છે. સમુબહેન દેશી ગાય અને બેંસ રાખીને આવકમાં વધારો કર્યો. સહૃથી મોટી વાત તો એ છે કે હવે તેમની આવકમાં સ્થિરતા આવી છે.

હવે સઞ્ચાવ ખેતી કરીને બીજા બેડૂત ભાઈઓને જોડવાનું તેમનું સપનું છે. અળસિયાનાં ખાતરનો ઉપયોગ વધારીને રાસાયણિક ખાતરનો વપરશા બંધ કરવો છે. તે જ રીતે રાસાયણિક દવાઓ વાપરવી બંધ કરીને જૈવિક-દવાનો વપરશા કરવો છે.

સમુબહેન પોતાની જાણકારી, તાલીમ, આવડત, આત્મવિશ્વાસ માટે ડીઓસસીને યશ આપતાં કહે છે કે, આ સંસ્થાએ ખેતીનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશે અલગ-અલગ માધ્યમોથી ગામના દરેક સામાન્ય માણસ અને દરેક બેડૂત સુધી માર્ગદર્શન પહુંચાડ્યું છે. તેઓ ડીઓસસી અને તેના દરેક કાર્યકરના આભારી છે, કેમ કે એમને લીધે જ સમુબહેન ગામની એક સામાન્ય ક્રીમાંથી, સફળ બેડૂત અને મહિલા આગેવાન તરીકે ઉભરી આવ્યાં છે. તેમનાં જીવન ધોરણમાં આસમાન જમીનનો ફરક આવ્યો છે. તેઓ હવે સામાજિક બઢલાવ માટે પણ આગેવાની લેતાં થયાં છે. ●

ખેડૂતોને વ્યાપારસાહસિકતા તરફ લઈ જનારા પ્રગતિશીલ ખેડૂત જેન્ટીબાઈ ગોડલીયા

ગામ : ત્રંભકપુર, જિલ્લો : અમરેલી, રાજ્ય : ગુજરાત

નાના માઝનું જેન્ટીબાઈ પોપટબાઈ ગોડલીયા. જિલ્લાના ધારી તાલુકાના ત્રંભકપુર ગામના વતની. ૫૦ વર્ષની ઉભરના જેન્ટીબાઈ પાસે ૭ હેક્ટર જમીન છે અને તેમાં તેઓ કૂવાનાં પાણીથી સિંચાઈની સગવડ મેળવે છે. જેન્ટીબાઈ અને તેમના ગામના બીજા લોકોએ છેલાં ૨૦ વર્ષમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. પહેલાં તેમના ગામમાં ૮ મહિના જ પીવાનું પાણી મળતું, આજે ૧૨ મહિના પાણી ઉપલબ્ધ બન્યું છે. તેમના કૂવામાં દ ફૂટે મળતું પાણી, હવે ૮ ફૂટે મળે છે. આજે તેઓ તેમની ૭ હેક્ટર જમીનમાં ખરીફ પાક મેળવે છે, પહેલાં ૫ હેક્ટરમાં જ મેળવતા. રવી પાક પણ

તેઓ હવે ૧ હેક્ટરને બદલે ૨ હેક્ટરમાં મેળવતા થયા છે. મગજણી અને ઘઉંની સાથે હવે તેઓ કપાસ પણ કરે છે. તેમની બેતીની ચોખ્ખી આવક રૂ. ૩,૩૭,૭૨ પમાંથી વધીને ૪,૪૮,૩૦૦ રૂપિયા થઈ છે.

બેતીની આવક વધવાથી તેમણે સુરતમાં એક દુકાન અને ઘર ખરીદા છે. દુકાનમાંથી પણ તેમને ૬૦,૦૦૦ રૂપિયાની વધારાની આવક થાય છે. તેમની ખરીદ-શક્તિ વધવાથી તેઓ એક કાર પણ ખરીદી શક્યા છે. દેના બેંકમાંથી પાક ધિરાણ લઈને તેની નિયમિત રીતે ચૂકવાણી કરતા હોવાથી બેંકમાં પણ તેમની શાખ વધી છે. તેઓ જુદા-જુદા સરકારી

વિભાગો તેમ જ આત્મા, સેવા સહકારી મંડળી, કૃપિ યુનિવર્સિટી, કૃપિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર વગેરે સાથે સારા સંબંધો ધરાવે છે. ડીએસસી સંસ્થા સાથેના જોડાણથી આ બધું શક્ય બન્યું છે એમ કહેવામાં સહેજે અતિશયોક્તિ નથી. કારણ કે, સંસ્થા દ્વારા યોજાતી દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ ઉત્સાહભર જોડાયા છે. એ પછી સહભાગી જળસ્તાવ વિસ્તાર વ્યવસ્થાપન હેઠળ નાલા પ્લાગ બનાવવાનો હોય કે વોટરશેડ પ્લસ પ્રવૃત્તિઓ; આજવિકા વૃદ્ધિ કાર્યક્રમ હોય કે કપાસની સારી ખેતી પદ્ધતિ અંગેનો કાર્યક્રમ, કે પછી ખેતબજારો સાથે ખેડૂતોને જોડવાની વાત-દરેક કાર્યમાં જેન્ટીભાઈએ સહભાગી થઈને સફળ

પરિણામો મેળવ્યાં છે.

સંસ્થા સાથે રહી, ત્રંબકપુર ગામમાં કિસાન કલબ, કલ્સ્ટર કમિટી અને પ્રોડિયુસર કંપની બનાવવામાં જેન્ટીભાઈએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. આજે તેઓ કિસાન કલબના પ્રમુખ તરીકે જવાબદારીપૂર્વક કામગીરી કરી રહ્યા છે. ડીએસસી સાથેની તેમની વિકાસ-યાત્રાને યાદ કરતા તેઓ કહે છે, સૌથી પહેલાં જ્યારે સંસ્થાએ અમારા ગામના ખેડૂતોને અળસિયાંનું ખાતર બનાવવાની તાલીમ આપી ત્યારે કોઈ એ ખાતર બનાવવા તૈયાર નહોતું.

તેથી મેં અળસિયાંનું ખાતર બનાવવાની પહેલ કરી અને બીજા ખેડૂતોને પણ તેનું મહત્વ સમજાવ્યું. વળી, મારા ગામના ખેડૂતો કાચા છાણિયા ખાતરનો ઉપયોગ કરતા, ત્યારે મેં બાયોક્યુલમની મદદથી છાણિયા ખાતરને પૂરેપૂરું સહાવીને મારા ખેતરમાં નાંખ્યું. તે જોઈને ગામના બીજા ખેડૂતો પણ હવે તે રીતે કરતા થયા છે. જેન્ટીભાઈ પોતે ખોટ ખાઈને પણ નાના અને સિમાંત ખેડૂતોને ટેકો કરવા રાજી હોય છે.

જેન્ટીભાઈ હવે પોતાના અનુભવ અને આવડતનો લાભ બીજા ખેડૂતોને આપતા થયા છે. ડીએસસીએ ત્રંબકપુર ગામમાં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે સંસ્થાની વાતમાં ખેડૂતોને રસ પડતો નહોતો, કારણ કે ખેતીની આવક ઓછી હતી તેથી ખેડૂતો કોઈ પણ

જેન્ટીભાઈ પોતાના અનુભવ અને આવડતનો લાભ બીજા ખેડૂતોને આપતા થયા છે. નાના ખેડૂતોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ તરફ વાળવાનું કામ અધરં હતું. છતાં, જેન્ટીભાઈએ આ કામ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ઉપાડ્યું.

પ્રકારની ખોટ જાય એવો અખતરો કરવા માંગતા નહોતા. ખેડૂતોને નવી પદ્ધતિથી ઉત્પાદન ઓછું આવશે એવો ડર હતો. આવી સ્થિતિમાં નાના અને સિમાંત ખેડૂતોને સુધારેલી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ તરફ વાળવાનું કામ અધરં હતું.

છતાં, ડીએસસીના સથવારે જેન્ટીભાઈએ આ કામ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ઉપાડ્યું. જેન્ટીભાઈ હવે તેમના વિસ્તારનાં ગામોના ખેડૂતો સજીવ ખેતી તરફ વળે તે દિશામાં કામ કરવા માંગે છે. ખેડૂતોના માલનો સંગ્રહ થાય એવું ગોડાઉન બનાવવાનું પણ તેમનું સ્વભન્ન છે. જેન્ટીભાઈ, તમને ઓલ ધ બેસ્ટ....!!! ●

નોકરીને તિલાંજલી આપીને ફરી ઉમળકાબેર ખેતીમાં જોડાયા પરસરામજી

ગામ : મહેન્ડી, જિલ્લો : ઈન્દોર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

પરસરામ ચૌધરી એક સમયે ખેતીથી એવા કંટાળી ગયા હતા કે એમાણે બાજુના એક ગામમાં નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી. ખેતીમાં આવક નહોતી એ એટલે તે છોડી હતી, પણ નોકરીમાં પણ પગાર એટલો ટૂંકો કે પત્ની અને બે બાળકો અને વિધવા માતાનું ભરણપોષણ મુશ્કેલ હતું. પરિણામે પરિવાર સતત માનસિક તણાવમાં રહેતો. ૩૭ વર્ષના પરસરામજી કહે છે, ખેતીથી તો ઠીક, જીવનથી કંટાળી જવાય એવી સ્થિતિ હતી.

આજે પરસરામજી ફરી પાછા ખેતી તરફ વળ્યા છે. જીવનથી હારી ગયાની હતાશાભરી વાત હવે બિલકુલ પાછળ રહી ગઈ છે. હવે તેઓ કોઈ ખચકાટ વિના સરકારી કચેરીમાં જઈને અધિકારીઓ

સમક્ષ પોતાની વાત રજૂ કરી શકે છે, સરકારી યોજનાઓનો લાભ પોતે મેળવે છે તથા અન્ય ઘેડૂતોને પણ અપાવે છે.

પરસરામજી મધ્યપ્રદેશના ઈન્દોર જિલ્લામાં, ઈન્દોર શહેરથી ૨૫ કિલોમીટર દૂર અને મહુ તાલુકા મથકથી ૧૨ કિલોમીટર દૂર મહેન્ડી ગામમાં રહે છે. આખા તાલુકામાં આદિવાસીઓની બહુમતી. અને એમના ખેતરોમાં આખું વર્ષ પાણી મળવાની કોઈ સુવિધા નહીં.

બારમા ધોરણ સુધી ભાગેલા પરસરામજી પોતાની એક હેક્ટર જમીનમાં ખેતી કરે પરંતુ બધી ખેતી એક કૂવા ઉપર આધારિત. ખેતીની અપૂરતી આવકથી થાકેલા પરસરામે મહિને રૂ. ૪૦૦૦ના

પગારે બાજુના પીથમપુરા ગામે એક કંપનીમાં નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી, પણ ત્યાંય મન સ્થિર થતું નહોતું.

પરસરામજીનું જીવન બદલાવાની શરૂઆત થઈ ૨૦૧૨થી.

ડીઅેસ્સી સંસ્થા ૨૦૦૮-૧૦થી મહુ તાલુકાના નવ ગામોમાં વિવિધ કાર્યક્રમો ચલાવી રહી હતી. શરૂઆતમાં તો પરસરામજી સંસ્થાના કાર્યક્રમોથી દૂર રહ્યા પરંતુ ૨૦૧૨માં ડીઅેસ્સીના આયોજિત કિસાન ખેત પાકશાળામાં પરસરામે પણ ભાગ લીધો. એ કાર્યક્રમમાં પરસરામજીને ડીઅેસ્સીના વિવિધ કાર્યક્રમો વિશે જાણવા મળ્યું પરંતુ પરસરામજીના હૈયે જંપ નહોતો.

પરસરામજી કહે છે સંસ્થાના લોકો વર્મિકમ્પોસ્ટ

હૈ પરસરામજી કોઈ ખચકાટ વિના સરકારી કયેરીમાં જઈને અધિકારીઓ સમક્ષ પોતાની વાત રજૂ કરી શકે છે, સરકારી યોજનાઓનો લાભ પોતે મેળવે છે તથા અન્ય ખેડૂતોને પણ અપાવે છે.

વોટરશેડ ટેવલપમેન્ટ, નર્સરી, ટપક સિંચાઈ વરે વાતો તો ઘણી કરતા હતા પણ મને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. જાણે ખેતીમાંથી માઝું મન જ ઉઠી ગયું હતું. મેં એમને કદ્યું કે પહેલાં તમે મારી વાત સાંભળો. પરસરામે પોતાની ખેતી સંબંધિત સમસ્યાઓ બહુ વિગતવાર ડીઅેસ્સીના કાર્યક્રોને કહી સંભળાવી. સામે પક્ષે કાર્યકરોએ પણ ધીરજપૂર્વક એમની દરેક સમસ્યાઓનાં સમાધાન સૂચય્યાં.

આ એક લાંબી પ્રક્રિયા હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે પરસરામજીને વાતમાં વિશ્વાસ બેઠો. પહેલાં તેઓ કિસાન કલબમાં જોડાયા. એ પછી એમના પત્ની પણ સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં જોડાયાં. એ દરમ્યાન

ડીઅેસ્સી ટીમે પરસરામજીના ખેતર પાસે એક સ્ટોપ તેમનું બાંધકામ કર્યું.

પરસરામજીને હવે ફરી પોતાની ખેતીમાં રસ જાગવા લાગ્યો હતો. તેઓ ડીઅેસ્સી દ્વારા આયોજિત વિવિધ તાલીમો અને પ્રેરણા પ્રવાસમાં પણ જોડાયા. તેમણે ટેકનિકલ જલ વ્યવસ્થાપન, કોપ ટ્રેનિંગ, નેતૃત્વ વિકાસ, ભૂજલ જાણકાર, નાણાકીય સાક્ષરતા, વર્મિ કમ્પોસ્ટ, સ્વયં સહાયતા સમૂહ, જનજાગૃતિ વગેરે બાબતોની તાલીમ લીધી.

હવે પરસરામજીને જાણે ખેતરની ધરતી સાંદ દેવા લાગી હતી. તેમને આઇટીસી લિમિટેડ અને ડીઅેસ્સી દ્વારા રૂ. ૭૦,૦૦૦નો સહયોગ મળ્યો

જેમાંથી તેમણે રૂ. ૧૪,૦૦૦નું પોતે રોકાણ કર્યું. આ બધાના પરિણામે પરસરામજી ખેતી તરફ પાછા વળ્યા અને તેમણે પોતાના ખેતરમાં છેલ્ભાં પાંચ વર્ષથી એક પછી એક નવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. હવે તેમણે વર્મિકમ્પોસ્ટનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું અને ખેતરમાં ફૂવારા પદ્ધતિથી સિંચાઈ પણ શરૂ કરી.

પરસરામજી પાણીના ઉપયોગ બાબતે એકદમ સંવેદનશીલ છે. પાણીની બચત ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ હવે બીજા ખેડૂતોને પણ વોટર મીટરનો

ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. એમના ખેતર પાસે બનેલા સ્ટોપ તેમની જાળવણી તેઓ પોતે જ કરે છે. તેમના ખેતરમાં પહેલાં બીજ ઉપચાર કરતા નહોંતા પરંતુ હવે કરવા લાગ્યા છે. વર્મિકમ્પોસ્ટ અને અમૃત પાણીનો ઉપયોગ વધારીને રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ ઘટાડવા લાગ્યા છે.

સારી લોન શું છે અને ખરાબ દેવું શું છે એ બનેનો ફર્ક તેઓ બરાબર સમજુ ગયા છે. ઘરના તમામ સભ્યોનો તેમણે વીમો ઉત્તરાચ્છ્યો છે. પતિ-પત્ની બનેની નાણાકીય સમજ એટલી વિકસી છે કે તેમના પત્ની હવે પોતાના સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં નાણાકીય સાક્ષરતાની તાલીમ પણ આપે છે.

પરસ્રામજીનાં પત્નીએ બે ગામનાં આશા કાર્યકર ઉપરાંત, જાનાપાવ મહિલા સમિતિનાં કાર્યકારણી સમિતિનાં સભ્ય છે તથા રાધે સ્વયં સહાયતા સમૂહનાં સચિવ છે. તેમણે ૧૦૦ નવાં સભ્યોને જાનાપાવ મહિલા સંગઠનમાં જોડ્યાં છે.

પરસ્રામજી પોતે તાલુકા સ્વાસ્થ્ય સમિતિ, સ્વચ્છતા અભિયાન સમિતિ તથા ગ્રામ સભામાં પણ સક્રિય રહે છે. એ ઉપરાંત તેઓ પરસ્રામજી ડીએસ્સી સંસ્થાની સાથોસાથ મહુ પ્રોડ્યુસર કંપનીની કારોબારી સમિતિમાં પણ જોડાયેલા છે.

આત્મા, કૃષિ વિભાગ અને આઈટીસી ચૌપાલ સાગરમાં તાલુકા સ્તરે સ્વાસ્થ્ય સમિતિના અધ્યક્ષ છે અને ગ્રામ વિકાસ સમિતિમાં પણ જોડાયેલા છે.

સામાજિક સક્રિયતાના સંતોષ ઉપરાંત, ખેતરમાં વધતી આવકને કારણે ઘરની સ્થિતિ પણ ઘણી સુધરી છે. ઘરના પશુધન માટે તેમણે એક શેડ બનાવડાવ્યો છે.

એક આલૂ સીડ ફ્રીલ ખરીદી છે તથા ઘરમાં એલઈટી ટીવી આવી ગયું છે. બેન્કમાં રૂ. ૨૦,૦૦૦ની બચત પણ જમા થઈ છે. બાળકો માટે સારું શિક્ષણ પણ શક્ય બન્યું છે.

હવે પરસ્રામજીને ખેતીનો એવો રંગ લાગ્યો

ગયો છે અને નવી પદ્ધતિઓના ઉપયોગથી એટલી પ્રગતિ કરી છે કે આઈટીસી સંસ્થા દ્વારા તાલીમ કે કાર્યશાબદિક યોજવામાં આવે ત્યારે તેમને પોતાના અનુભવો બીજા બેઢૂતોને જાણાવવા માટે ખાસ આમંત્રણ આપવામાં આવે છે.

પરસ્રામજી કહે છે, પહેલાં તો ખેતીમાં નવી ટેકનિક અપનાવવામાં ડર લાગતો હતો. ઘણું લોકો મજાક પણ ઉડાવતા હતા હવે એ જ લોકો મારા ખેતરે આવીને મેં શો ચમત્કાર કર્યો એ જોવા માંગે છે ત્યારે બહુ સારું લાગે છે. ●

પ્રારંભિક અવિશ્વાસને ઓળંગિને છવે ગામના ‘કૃષિ આગોવાન’ બન્યા મંગાત્યાજી

ગામ : સેજગાંવ, જિલ્લો : અલિરાજપુર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

એ તીમાં નવા વિચારો અપનાવવાથી જીવનમાં હેઠલું પરિવર્તન આવી શકે એ જાણાં હોય તો આપણે મંગાત્યાભાઈ મંગાત્યાભાઈ અવાસીયાને મળવું પડે. મંગાત્યાભાઈ મધ્યપ્રદેશના અતિ પછાત અને આદિવાસી બહુમતીવાળા અલિરાજપુર જિલ્લાના ગ્રામ સેજગાંવના નિવાસી છે.

આ આખો વિસ્તાર દુકાળગ્રસ્ત વિસ્તાર છે. જિલ્લામાં સરેરાશા વાર્ષિક વરસાદ ૮૬૮.૬૮ મિમી છે. અહીંના લોકોનો આજીવિકાનો મુખ્ય સ્થોત્ર ખેતી અને મજૂરી છે. જ્યારે ખેતરમાં કંઈ ન ઉપજે ત્યારે અહીંના લોકો મોટા પ્રમાણમાં ગુજરાત તરફ મજૂરી માટે નીકળી પડે છે.

મંગાત્યાભાઈનું જીવન પણ થોડા વર્ષ પહેલાં

સુધી એ જ રીતે વીતી રહ્યું હતું. અભ્યાસ માત્ર ત્રીજા ધોરણ સુધીનો અને પરિવારમાં આઈ સભ્યો. એમની પાસે ૪.૫ એકરની જમીન તથા તે એકર જમીન ૨૦ વર્ષ માટે લીઝ પર લીધી છે તેમાંથી ૪.૫ એકર જમીનમાં કૂવા અને ટ્યૂબવેલથી સિંચાઈની વ્યવસ્થા છે.

મંગાત્યાભાઈના ખેતરમાં સિંચાઈની અપૂરતી વ્યવસ્થાને કારણે ખેતરમાં ખાસ કશું ઊપજતું નહોતું. પરિણામે તેમણે શાહુકાર પાસેથી રૂ. ૫૦,૦૦૦ જેટલી રકમ ઉધાર લેવી પડતી હતી.

જોકે એ પછી તેમનું જીવન બદલાયું. વર્ષ ૨૦૧૪થી ડીએસ્સી સંસ્થાએ મંગાત્યાભાઈના ગામમાં વોટરશેડ ટેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમ તથા ખેડૂતો

માટે આજવિકા વૃદ્ધિ કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી. બીજા ખેડૂતોને તેમાં જોડાતા જોઈને મંગત્યાભાઈ પણ જોડાયા. શરૂઆતમાં તેઓ સેજગાંવ વોટરશેડ વિકાસ સમિતિ અને પછી કિસાન કલબમાં જોડાયા. તેમનાં પંચી નિંગાબાઈ રાણી હુર્ગા જલ ગ્રહણ સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં સભ્ય બન્યાં. મંગત્યાભાઈના પરિવારના ત્રણ સભ્યોએ ડીએસ્સી દ્વારા આયોજિત વિવિધ પ્રકારની તાલીમ અને પ્રેરણા પ્રવાસોનો લાભ લીધો.

મંગત્યાભાઈ કહે છે કે આ બધાને પરિણામે જે નવી જાણકારી મળી તેનાથી તેમને લાગ્યું કે હવે તેમની ખેતીમાં કંઈક બરકત આવી શકે તેમ છે.

ડીએસ્સીના સહયોગમાં મંગત્યાભાઈએ ખેતીની ઉપજ અને આવક વધારતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી અને આવક બમાણી કરતાં વધુ થઈ ગઈ.

આ ચમત્કાર કેવી રીતે થયો તેની માંડીને વાત કરતા મંગત્યાભાઈ કહે છે કે ડીએસ્સીનો સાથ મહિયા પછી તેમને સમજાયું કે તેઓ અગાઉ ભૂલ ભરેલી રીતે ખેતી કરતા હતા. ખેલાં તેઓ જેટલું મળે તેટલું પાણી ખેતરમાં છોડી દેતા હતા હવે તેમણે આખા ખેતરમાં ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ અપનાવી

છે. વધુ પડતા ખાતરનો ઉપયોગ કરતી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓ છોડીને હવે તેઓ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવા લાગ્યા છે. તેમણે જૈવિક ખાતર અને દ્વારાઓનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો છે.

મંગત્યાભાઈ કહે છે કે ખેલાં તેમને માંડ 7,000 રૂપિયાના બાજરાની ઉપજ મળતી તેની સામે પાક પરિવર્તન કરીને હવે તેઓ તડભૂય ઉગાડવા લાગ્યા છે જેનાથી તેમને એક એકર જમીનથી રૂ. 32,000ની કમાણી થવા લાગી છે.

મંગત્યાભાઈના મતે ખેતીમાં કમાણી વધી એ કરતાં વધુ મોટો ફાયદો તો એ થયો કે તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. હવે ગામના લોકો ખેતીની બાબતે તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા છે. મંગત્યાભાઈ કહે છે કે આવનારા સમયમાં તેઓ આદિમ જાતિ ગ્રામોદય પ્રોજ્યુસર કંપની લિમિટેડના માધ્યમથી ખેડૂતોને સારી ગુણવત્તાના બીજ ઉપલબ્ધ કરાવવા માંગે છે તથા ખેડૂતોના ઉત્પાદનોને યોગ્ય ગ્રેડિંગ તથા પેકિંગ દ્વારા સારી બજાર વ્યવસ્થા સાથે જોડવાનું તેમનું લક્ષ્ય છે. ખેતીની સાથેસાથ પોતાની આવક વધારવા માટે મંગત્યાભાઈએ મોટર અને હેન્ડપંપ રીપેસિંગનું કામકાજ પણ શરૂ કર્યું છે તેઓ વિવિધ કાર્યક્રમાં રિસોર્સ પર્સન તરીકે પણ સેવાઓ આપે છે.

મંગત્યાભાઈનું જીવન હવે બિલકુલ બદલાઈ ગયું છે તેમનું ઘર પાકુ અને મોટું બની ગયું છે. ખેતરમાં એક નવો ટયુબવેલ આવી ગયો છે. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવા હવે પાંચ એચ.પી.ની મોટર છે. એક મોટર સાયકલ ખરીદી છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ ભાડા પર ટ્રેક્ટર મેળવી શકે છે. મંગત્યાભાઈના બાળકો ખાનગી શાળામાં સારુ શિક્ષાણ મેળવી રહ્યા છે. મંગત્યાભાઈ કહે છે ખુશાલીભર્યા જીવન માટે આનાથી વધુ શું જોઈએ? ●

દેવામાં ઝૂબેલાં ખેતમજૂરમાંથી સક્રિય ખેડૂત બની રહેલાં અહિલ્યાબાઈ

ગામ : લુનહેરા, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

જ્યોતિ ગામના ૮૦ ટકા લોકો ગરીબી રેખા નીચે હોય એ ગામમાં સૌને માટે જીવન કેટલું કપરણ હોય એ વિચારી જુઓ. મધ્ય પ્રદેશના ધાર જિલ્લામાં, મનાવર તાલુકામાં, તાલુકામથકથી દ કિભી દૂર વસેલું કામ લુનહેરા આવું જ એક ગામ છે. ગામમાં કુલ ૮૮૦ પરિવાર વસે છે અન તેમાંના ૭૧૮ ગરીબી રેખા નીચે છે. ગામમાં ૭૭ ટકા વસતી આદિવાસીઓની.

આ ગામમાં એક કાચું ઘર હતું અહિલ્યાબાઈનું. જેમનો પરિવાર બે હેક્ટરની જમીન પર નથે. પરિવારમાં એક દિકરો દીકરી તથા સાસુ-સસરા સાથે કુલ છ સભ્યો. અહિલ્યાબાઈ પોતે પાંચમા ધોરણ સુધી ભાણ્યાં છે. તેમની બે હેક્ટર જમીન

ખરી પરંતુ સિંચાઈનું સાધન માત્ર નહેર. જેતીમાંથી એટલું મળે નહીં કે આખા પરિવારનો નિર્વાહ થાય. પરિણામે અહિલ્યાબાઈના પતિએ ઘરની જેતી મૂકી બીજાના ખેતરમાં મજૂરીએ જવું પડે. અહિલ્યાબાઈના પરિવારે શાહુકાર પાસેથી દેવું લેવું પડતું અને દેવું ચૂકવવા જેતીમાં જે કંઈ ઉપજે એ શાહુકારને જ આપવું પડતું.

જોકે હવે પરિસ્થિતિ બિલકુલ બદલાઈ ગઈ છે. અહિલ્યાબાઈનો પરિવાર પાકા મકાનમાં વસે છે. તેમણે ચાર નવી બેંસ અને બે મોટર સાયકલ ખરીદી છે. બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ ટીવીના બદલે હવે કલર ટીવી, ડિશ ટીવી આવી ગયા છે અને પરિવારના ત્રણ સભ્યોના હાથમાં મોબાઇલ પણ

આવી ગયા છે.

આ પરિવર્તન આવવાનું મુખ્ય કારણ એ કે અહિલ્યાબાઈએ પોતાના ખેતરમાં જૈવિક ખાતરનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો તથા એક સ્વસહાયતા સમૂહ સાથે જોડાઈને એક આટા ચક્કી લગાવીને તેમાં અનાજ પીસીને લોટ વેચવાનું પણ શરૂ કર્યું.

અહિલ્યાબાઈનો પરિવાર વર્ષ ૨૦૦૮માં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન કાર્યક્રમને કારણે ડીઓસેસીના સંપર્કમાં આવ્યો. એ પછી તેઓ સંસ્થા પ્રેરિત સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં જોડાયાં. આ સમૂહના અન્ય સભ્યોના સાથમાં તેમણે વર્મા કમ્પોસ્ટ યુનિટ બનાવ્યું. આ ખાતરનો તેમણે પોતાના ખેતરમાં

ઉપયોગ શરૂ કર્યો તથા અન્યોને વેચવાનું શરૂ કર્યું.

આજે અહિલ્યાબાઈ આ સ્વયં સહાયતા સમૂહના અધ્યક્ષ છે તથા કિસાન ઉત્પાદક કંપનીના પાણ સભ્ય છે તેમના પતિ જલ ઉપભોક્તા સંસ્થામાં ઘેડૂત સભ્ય છે.

જોકે સફળતાની આ યાત્રા સહેલી નહોતી. સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં જોડાવા અંગે પહેલાં તો ધરમાં જ વડીલોના વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. લોકો પાસેથી રૂપિયા જમા કરાવવા જતાં તો લોકો શંકા કરતા કે બધાના રૂપિયા લઈને ભાગી જશે!

સંસ્થાના તાલીમ કાર્યક્રમો કે પ્રેરણા પ્રવાસે જવાની પણ ધરમાંથી મંજૂરી મળતી નહોતી. અહિલ્યાબાઈ કહે છે, પહેલાં તો ખુદ મને પણ ડીઓસેસીના કાર્યક્રમો બતાવેલી ખેતી પદ્ધતિઓ પર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. પણ એક પછી એક નાની નાની સફળતા મળતી ગઈ તેમ તેમ મારો ને ધરના બીજા લોકોનો વિશ્વાસ પણ વધ્યો.

અહિલ્યાબાઈએ ડીઓસેસી આયોજિત વિવિધ તાલીમ અને પ્રેરણા પ્રવાસમાં ભાગ લીધો. માટીના પરીક્ષાણની તાલીમ, સ્વયં સહાયતા સમૂહની તાલીમ, હિસાબો જાળવવાની તાલીમ, કંપનીના બિજનેસ પ્લાન, ઘેડૂતોની વૈજ્ઞાનિક કાર્યશિબિર વગેરેને કારણે અહિલ્યાબાઈ અને તેમના પતિની ખેતીમાં વૈજ્ઞાનિક સંબંધિત જાણકારી વધતી ગઈ.

“સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં જોડાવાથી અમારી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. જાતે નિર્ણય લેતાં પણ આવડયું ને આત્મવિશ્વાસ પણ વધ્યો. હવે સમાજના અન્ય લોકો મને માન આપવા લાગ્યા છે. બહુ સંતોષ થાય છે!”

તેમણે પોતાના ખેતરમાં માટીનું પરીક્ષાણ, પાકનું પરિવર્તન, વર્મા કમ્પોસ્ટનો ઉપયોગ વગેરે નવી પદ્ધતિઓનો લાભ લેવાનું શરૂ કર્યું.

અહિલ્યાબાઈ કહે છે કે પહેલાં નહેરમાં પાણી ન હોવાથી ખેતરમાં સિંચાઈ થતી નહીં અને જ્યારે જેટલું પાણી મળે એટલું અમે વિચાર્યા વગર વાપરી નાખતા હતા. પણ ડીઓસેસીના તાલીમ કાર્યક્રમોમાં નહેરોના પાણીનો સિંચાઈ માટે સમજભર્યો ઉપયોગ સમજ્યા એ પછી અમે પાકની જરૂરિયાત મુજબ સિંચાઈ કરવાનું શરૂ કર્યું. ખેતીમાં પહેલાં વધુ ખાતર અને બીજનો ખર્ચણ ઉપયોગ થતો હતો તેને બદલે હવે જૈવિક ખાતરથી ખર્ચ ખાસ્સો ઘટ્યો છે.

સાથમાં વર્મિ કમ્પોસ્ટ યુનિટ દ્વારા વેચાણ તથા આટા ચક્કી દ્વારા લોટના વેચાણને કારણે પણ પરિવારની આવક વધ્યો. અહિલ્યાબાઈના અંદાજ મુજબ તેમણે આ બધામાં કુલ રૂ. ૮,૯૮૦નું રોકાણ કર્યું હતું, જેમાંથી રૂ. ૫,૫૦૦ની સહાયની મળી. જેની સામે તેમને દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૮,૨૭૭ની દેખીતી આવક થાય છે. આ ઉપરાંત સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન, પાક ઉત્પાદન, વર્મિ કમ્પોસ્ટ ઉત્પાદન વગેરેને કારણે પાછલાં આઈ વર્ષમાં તેમને નોંધપાત્ર આવક થઈ છે.

અહિલ્યાબાઈ કહે છે કે પહેલાં આવક અને ખર્ચ સરભર થઈ જતાં હતાં, પણ હવે વર્ષમાં લાખ રૂપિયા જેટલી ચોખ્ખી આવક થાય છે. હવે તેઓ શાહુકારને બદલે સ્વયં સહાયતા સમૂહ તથા બેંક પાસેથી લોન લઈ શકે છે. અહિલ્યાબાઈએ હવે બેંકમાંથી બે લાખ રૂપિયાની લોન લીધી છે અને પોતાની ખેતીમાં તેનું રોકાણ કર્યું છે. હવે એમણે પોતાની ઉપજ શાહુકારને આપી દેવી પડતી નથી.

ખુશાલીભર્યા ચહેરે અહિલ્યાબાઈ કહે છે, સ્વયં સહાયતા સમૂહમાં જોડાવાથી અમારી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી જુદી જુદી બાબતોમાં જાતે નિર્ણય

લેતાં પણ આવકયું ને તેને કારણે આત્મવિશ્વાસ પણ વધ્યો. હવે સમાજના અન્ય લોકો મને માન આપવા લાગ્યા છે. અન્ય મહિલાઓ પણ મારા નિર્ણયનું સન્માન કરે છે. બહુ સંતોષ થાય છે!

હવે તો અહિલ્યાબાઈ ડિઅસ્સી ઉપરાંત એનવીડીએ વિભાગ, એનઆરએલએમ વગેરે કાર્યક્રમમાં પણ જોડાયાં છે. હવે તો ગામની બીજી મહિલાઓને સ્વયં સહાયતા સમૂહ બનાવવા પ્રેરણા આપે છે. સંસ્થાના તાલીમ કાર્યક્રમો હવે તેઓ પોતાની વાત કરીને બીજી મહિલાઓને જુદી જુદી રીતે આવક કેમ વધારી શકાય અને સફળ થવાય તેનું માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

અહિલ્યાબાઈ અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અડગ રહ્યાં અને ડિઅસ્સી જેવી સંસ્થાનો સાથ અને માર્ગદર્શન મળતાં, પોતાના જીવનનો માર્ગ બદલી શક્યાં. ●

નિરક્ષાર હોવા છતાં પૈશાનિક ખેતી પદ્ધતિઓ માટે પાંચમાં પૂછાવા લાગેલા જેરામભાઈ ચૌહારા

ગામ : સેજગાંવ, જિલ્લો : અલિરાજ્પુર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

મધ્યપ્રદેશના અલિરાજ્પુર જિલ્લાના ૩૦ વર્ષના મધ્યમવર્ગીય ખેડૂત જેરામભાઈ હરદાસભાઈ ચૌહારા અનેક પ્રકારની સામાજિક અને આર્થિક પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરે છે પરંતુ તેમ છતાં તેમણે એક પ્રગતિશીલ ખેડૂત તરીકેની પોતાના આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. આદિવાસી બિલાલા જાતિના જેરામભાઈ અશિક્ષિત છે. તેમનું નામ સેજગાવ મધ્યપ્રદેશના અતિ પદ્ધતાને આદિવાસી બહુમતીવાળા જિલ્લામાં આવેલું છે. દુકાણથી પીડાતા આ ગામમાં વર્ષે સરેરાશ ૮૬૮.૬૮ મિલિ વરસાદ થાય છે. ગામમાં આજિવિકાનો મુખ્ય સોત ખેતી અને મજૂરી છે. દુકાણ દરમિયાન ખેતી અને મજૂરી બંનેમાં નિરાશા મળે ત્યારે અહીંના લગભગ ૩૦

ટકા લોકો મજૂરી કરવા ગુજરાત તરફ વળે છે.

જોકે આવી મતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ જેરામભાઈ પોતાની ૩.૨ હેક્ટર જમીનાં ખેતી કરીને બહુળા પરિવારનું ભરાણ પોખાણ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. ખેતરમાં બે હેક્ટર જમીનમાં કૂવાથી સિંચાઈની વ્યવસ્થા શક્ય હતી. જેરામભાઈના પરિવારમાં માતાજી, પત્ની, બે પુત્ર નાનો ભાઈ અને તેની પત્ની વગેરે છે. જેરામભાઈ વર્ષ ૨૦૧૪માં ડીએસસી દ્વારા વોટર શેડ ટેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમમાં અમલીકરાણ માટે વિસ્તૃત કાર્યયોજના ડીપીઆર બનાવવા માટે આયોજિત બેઠકમાં ડીએસસીના પરિચયમાં આવ્યા. ગ્રામ સેજગાંવમાં આયોજિત આ બેઠકમાં લગભગ ૮૦ જેટલા ખેડૂતો એકઠા થયા હતા.

વોટરશેડ વિકાસ સમિતિ, મહિલા સ્વયં સહાયતા સમૂહ, કિસાન કલબ તથા કિસાન પ્રોડિયુસર કંપનીમાં તેમના પરિવારના સભ્યો જોડાયા છે. જેરામભાઈના પરિવારના સભ્યોએ વોટરશેડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ, ફૃષ્ટ વિકાસ, ખેતીની આવકમાં વૃદ્ધિ તથા અન્ય સામાજિક, ટેકનિકલ, વહીવટી તથા નાણાકિય બાબતો અંગેની તાલીમોમાં ભાગ લીધો છે.

આ બધી બાબતોમાં મળેલી નવી જાણકારીનો ઉપયોગ કરીને જેરામભાઈએ પોતાના ખેતરમાં ટપક સિંચાઈ અપનાવી છે. હવે તેમણે નવી પદ્ધતિ અનુસાર પાકમાં પરિવર્તન કરવાનું શરૂ કર્યું છે તેઓ

પાક નિર્દર્શન કાર્યક્રમમાં પણ જોડાયા છે તથા જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાનું ઉત્પાદન પણ તેઓ કરવા લાગ્યા છે.

જેરામભાઈ કહે છે કે તેમણે આ બધી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ કુલ રૂ. ૧૮,૧૦૦નો ખર્ચ કર્યો છે જેમાંથી રૂ. ૧૫૦૨૦ તેમને સહાય તરીકે મળ્યા છે. હવે તેઓ દર વર્ષે રૂ. ૫૮,૦૦૦થી વધુ ચોખ્ખો નફો મેળવી રહ્યા છે.

જેરામભાઈનું મકાન હજુ કાચ્યું જ છે પરંતુ જેરામભાઈએ વિચાર્યું કે પાંકું ઘર ત્યારે બનશે

જ્યારે તેમની ખેતી મજબૂત બનશે, એ માટે તેમણે પહેલાં ટ્રેક્ટર લેવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમના ઘરમાં હવે સ્માર્ટફોન અને બીજુ ઘરેલું સુખસુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થઈ ગઈ છે. બેંકમાં બચત ખાતું છે અને તેમાં બચત પણ જમા થઈ છે. કિસાન કેડિટ કાર્ડ પણ છે.

પહેલાં ગરમીના દિવસોમાં ખેતરમાં કશું જ ઉપજતું નહોતું. પરંતુ હવે એક એકર જમીનમાં તેઓ શાકભાજીનો પાક લઈ શકે છે. પહેલાં તેઓ ખુલ્ખું પાણી છોડી દેતા હતા પરંતુ હવે પાંચ એકર જમીનમાં ટપક સિંચાઈ કરે છે. ખાતર પાછળનો ખર્ચ પણ ઘણો ઘટ્યો છે. પહેલાં તેમણે શાહુકાર

અને સંબંધીઓ પાસેથી રૂ. ૪૦,૦૦૦ જેટલી રકમ ઉધાર લેવી પડતી હતી, હવે તેઓ કિસાન કાર્ડની મદદથી રૂ. ૧૫,૦૦૦ જેટલી રકમ જરૂરિયાત મુજબ મેળવી શકે છે.

ખુશાલીભર્યા જેરામભાઈ કહે છે કે હવે હું ખચ્ચકાયા વિના સરકારી વિભાગોના અધિકારીઓનો સીધો સંપર્ક કરી શકું છું. સમાજમાં મારી અલગ ઓળખાણ ઊભી થઈ છે. ખેતીમાં ઉત્પાદન, બજાર, જોખમ વગેરે બાબતો વિશે લોકો મારો મત પૂછે છે ને મારી સલાહ પ્રમાણે આગળ વધે છે. ●

પોતાની ખેતીની આવક વધાર્યા પછી ખેડૂતથી તાલીમકાર બનેલા પરસરામ માલવિય

ગામ : ભગ્યાપૂર, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

મારતના પ્રગતિશીલ ખેડૂત કેવા હોય એ જાણવું હોય તો આપણે મધ્યપ્રદેશના ધાર જિલ્લાના મનાવર તાલુકાના ભગ્યાપૂર ગામના ખેડૂત પરસરામ માલવિયને મળવું પડે.

આદીવાસી બહુમતીવાળા ગામમાં રહેતા પરસરામજી પછાત જાતિના નાના ખેડૂત છે. તેમણે બીકોમ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. પરિવારમાં પોતે પતિ-પત્ની અને બે બાળકો છે. ૨૦૦૮ પહેલાં પરસરામજીના ગામમાં સિંચાઈની કોઈ સુવિધા હતી નહીં. વર્ષ આધારિત ખેતીમાં માત્ર ખરીફ પાક લઈ શકતો હતો. આ મોસમ પછી ગામના મોટાભાગના લોકોએ મજૂરી માટે બીજે સ્થળાંતર કરવું પડતું હતું.

જોકે એ બધામાં પરસરામજી કંઈક જુદી માટીના નીકળ્યા. તેમની પાસે ૧.૫ હેક્ટર જમીન છે. પહેલાં તો આ ખેતરમાં સિંચાઈનો કોઈ ઉપાય નહોતો પરંતુ વર્ષ ૨૦૦૮માં આ ગામમાં ડીઓસેસ્સી દ્વારા વિવિધ પરિયોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી જેમાં શહુઆતમાં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનનું કામ ઉપાડવામાં આવ્યું.

ગામના ખેડૂતોના ખેતરમાં પાણી પહુંચાડતી નહેરને સૌ ગામ લોકોએ સાથે મળીને પુનર્જિવિત કરી પરિણામે છેક છેવાડાના ખેડૂતને પણ ખેતરમાં નહેરનું પાણી મળતું થયું. આ યોજનામાં કુલ પંદર હજાર હેક્ટર જમીનને પાણી મળતું થયું.

આ યોજનાના પરિણામોનો લાભ મેળવનારા

બેદૂતોમાં એક પરસરામજી પણ હતા.

સિંચાઈ વિનાના તેમના ખેતરમાં નહેરનું પાણી પહોંચ્યું એટલે પરસરામજીને ડીઅસેસી સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો. આમ પણ તેઓએ સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ કર્યો હોવાથી ખેતીમાં નવા વિચારો અને નવી પદ્ધતિઓનું તેમને આકર્ષણ તો હતું જ.

સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન પછી વર્ષ ૨૦૧૩થી ડીઅસેસીએ આ ગામમાં કૃષિ સુધાર કાર્યક્રમ ઉપાડ્યો અને બેદૂતોને ખેતીમાં ખર્ચ ઘટાડવા, ઊપજ વધારવા પ્રોત્સાહનની સાથોસાથ ખેતીને ટકાઉ બનાવવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. તેની

સાથોસાથ પંચાયત અને ગ્રામસભાને પણ સક્ષમ બનાવવા માટે ગ્રામીણ સુશાસન પરિયોજનાનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

આ દરમિયાન તેમને ખેતરમાં મારીના પરીક્ષાણની તાલીમ, તાલીમ નેતૃત્વની તાલીમ, હિસાબો જાળવવાની તાલીમ, કંપનીના બિજનેસ પ્લાન તૈયાર કરવાની તાલીમ, કિસાન વૈજ્ઞાનિક કાર્યશિબિર, વીડિયો શો, ફિલ્ડ ટે કાર્યક્રમ વગેરેનો લાભ મળ્યો.

પરસરામજીએ ખેતી સંબંધિત જે કોઈ નવી

પહેલ કરી તેમાં તેમણે કુલ રૂ. ૨૪,૪૦૦નું રોકાણ કરવાનું થયું. તેમાંથી રૂ. ૧૪,૦૦૦ તેમને સંસ્થા તરફથી સહાય મળી અને તેમણે પોતે રૂ. ૧૦,૪૦૦નું યોગદાન આપ્યું. પરસરામજી કહે છે કે આની સામે હવે તેમને દર વર્ષ રૂ. ૬૩,૦૦૦ જેટલો ફાયદો થાય છે.

પરસરામજી કહે છે ડીઅસેસી સાથે જોડાયા પહેલાં અમે જૂની પદ્ધતિઓથી ખેતી કરતા હતા. મારા ખેતરની જમીન પથરાળ છે પણ નહેરનું પાણી મળ્યા પછી મેં ઘઉંનો પાક લેવાનું શરૂ કર્યું. પરસરામજીએ પોતાના ખેતરમાં જલવ્યવસ્થાપન માટે કયારી દ્વારા સિંચાઈની શરૂઆત કરી તથા ફસલની અવસ્થા મુજબ પાણીનો ઉપયોગ કર્યો તેને કારણે પાણીની બચત થઈ અને સાથોસાથ

સિંચાઈ વિનાના તેમના ખેતરમાં નહેરનું પાણી પહોંચ્યું એટલે પરસરામજીને ડીઅસેસી સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો. આમ પણ તેઓએ સ્નાતક હોવાથી ખેતીમાં નવા વિચારોનું આકર્ષણ તો હતું જ.

ઉત્પાદન પણ વધ્યું.

પ્રેરણા મ્રવાસો અને તાલીમો દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક ખેતી અંગે જે કંઈ જાણકારી મળી મળી હતી તેમાંથી તેમણે વર્મિકમ્પોસ્ટ બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

તેનો સીધો લાભ એ થયો કે પહેલાં તેમણે પોતાના ખેતરમાં ૧૨ થેલી યુરિયાનો ઉપયોગ કરવો પડતો હતો તેને બદલે હવે ફક્ત ૪ થેલીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ડીઅસેસીની ચાર થેલી વપરાતી તે હવે તેઓ બિલકુલ બંધ કરી શક્યા છે. તેની સામે તેમને પોતાના જ ખેતરમાં બનાવેલા જૈવિક ખાતરની ૫૦ થેલીનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું છે.

પરસરામજી કહે છે કે ખેતરમાં ઉપયોગ કર્યા

પદ્ધી જે વર્મિકમ્પોસ્ટ બચે છે તે તેઓ અન્ય ખૂબુતોને પણ વેચે છે અને તેમાંથી તેઓ કમાણી કરી શકે છે. પોતાનો બીકોમ સુધીનો અભ્યાસ કર્મ લગાડીને પરસરામજીએ ગામમાં એક નાનકડી કિરાળા દુકાન પણ ચાલુ કરી છે. તથા બેતીની પોતાની નવી જાગરૂકારીનો ઉપયોગ કરીને તેઓ કૃષિ ક્ષેત્રના ટ્રેનર તરીકે પણ આવક રણી શકે છે.

હવે પરસરામ ડીએસ્સી દ્વારા સ્થાપિત કિસાન કલબમાં જોડાયા છે તથા તેમના પત્ની મહિલા સમૂહમાં જોડાયા છે. આ પહેલાં તેમણે શાહુકાર પાસેથી રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધીનું દેવું લીધું હતું જે હવે તેઓએ પૂરેપૂરું ચૂકવી દીધું છે. હવે તેમણે બેંકમાંથી રૂ. ૧.૫ લાખની લોન લીધી છે, જેનું તેમણે ખેતી અને દુકાનમાં રોકાણ કર્યું છે. બીજી તરફ કિસાન કલબ તથા સમૂહ પાસેથી રૂ. ૧૫,૦૦૦ની લોન લીધી છે.

પરસરામજી ડીએસ્સી સંસ્થાની સાથોસાથ હવે રાષ્ટ્રી ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન, કૃષિ વિભાગ, આત્મા વિભાગ, કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર, ઉદ્યાનકી વિભાગ, ઉદ્યંશ સમાજ સેવા સંસ્થાન વગેરે સાથે પણ જોડાયા છે.

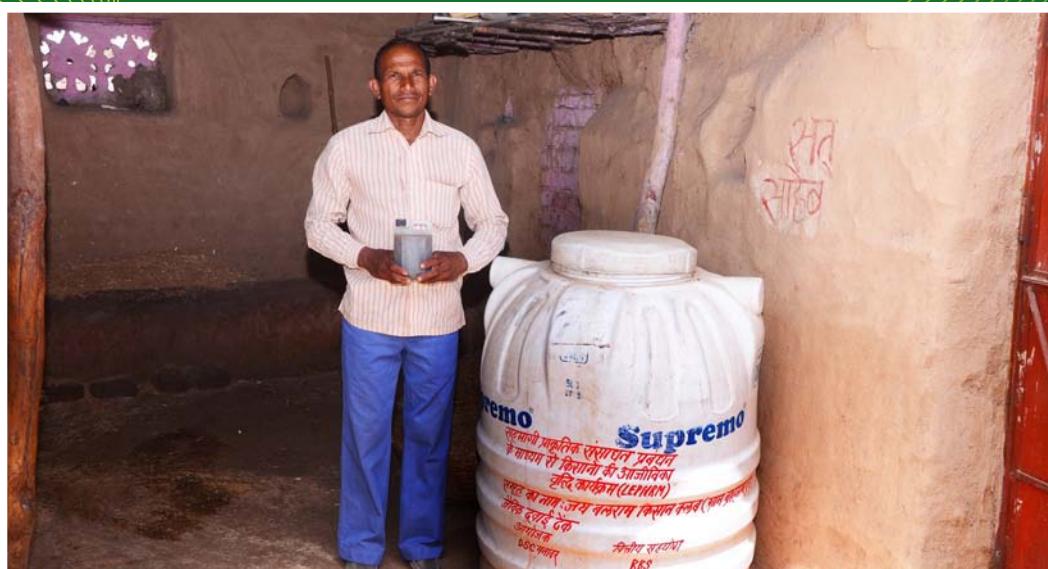
એમના અભ્યાસમાં ખેતીના નવા અનુભવો અને તેમાં મળેલી સફળતાની સુગંધ ઉમેરાતા પરસરામજી હવે એક સારા ટ્રેનર પણ બની ગયા છે. હવે તેઓ જુદા જુદા સરકારી વિભાગો અને ડીએસ્સીના

કિસાન કાર્યક્રમમાં ટ્રેનિંગ આપે છે. ગામ લોકોને પણ ખેતી સંબંધિત કોઈ પણ સમસ્યા હોય તો માર્ગદર્શન માટે તેઓ પરસરામજી તરફ વળે છે. ●

કુદરતી ખેતી પદ્ધતિથી ખર્ચ ઘટાડીને કમાણી વધારવાની કળા શીખી ગયેલા સોહુનલાલ

ગામ : બ્રાહ્મણપુરી, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

એ કસમથે કાચા ઘરમાં રહેતા સોહુનલાલ ક્ષૌદ્રાણનું ઘર હવે પાકું થઈ ગયું છે. ઘરના આંગણમાં એક ગાય અને એક લેંસ પણ જોવા મળે છે. ઘરમાં એલસીડી ટીવી આવી ગયું છે તથા સોહુનલાલના હાથમાં મોબાઇલ પણ છે. જોકે સોહુનલાલ કહે છે કે થોડા વર્ષ પહેલાં આ બધું સપના જેવું લાગતું હતું.

મધ્યપ્રદેશના ધાર જિલ્લામાં તાલુકામથક મનાવરથી ૧૩ કિલોમીટર દૂર આદિવાસીની વસતીવાળા બ્રાહ્મણપુરી ગામમાં રહેતા સોહુનલાલ એક નાના આદિવાસી ખેડૂત છે. સોહુનલાલ પોતે ૧૨મા ધોરણ સુધી ભાગ્યાં છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી. પોતાની ૨.૫ હેક્ટર જમીનમાં

સિંચાઈનું મુખ્ય સાધન નહેર અને ફૂવો છે.

સોહુનલાલ જૈવિક ખેતીમાં આગળ વધવાની દૃઢા ધરાવતા હતા અને તેમને ડીએસ્સીના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં જોડવાની તક મળતાં એમની દૃઢા પણ પૂરી થઈ અને છુવન પણ બદલાયું.

સોહુનલાલ ૨૦૦૮થી ડીએસ્સીના સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન કાર્યક્રમના સંપર્કમાં આવ્યા. વર્ષ ૨૦૧ તમાં તેઓ ફૂષિ વિકાસ કાર્યક્રમમાં પણ જોડાયા. આ દરમિયાન તેમાં વિવિધ તાલીમ તથા પ્રેરણ પ્રવાસનો લાભ લીધો. તેનો સૌથી મોટો લાભ એ થયો કે સોહુનલાલને પોતાના ખેતરમાં જૈવિક ખેતીને આગળ વધારવા જૈવિક ખાતર અપનાવ્યું અને પોતાનું વર્મિકમ્પોસ્ટ યુનિટ પણ

બનાવ્યું.

દરમિયાન આ ગામમાં ડીએસસીએ વર્ષ ૨૦૦૮થી ૨૦૧૨ દરમિયાન સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન કાર્યક્રમ ચલાવ્યો, જેને કારણે નહેરોમાં પાણી વહેવા લાગ્યું અને છેવાડાના ખેડૂતને પાણ પાણી મળવા લાગ્યું. આ યોજનામાં ૫૪ ગામોમાં ૧૫૦૦૦ હેક્ટર ખેતીની જમીનને નહેરથી સિંચાઈનું પાણી મળવા લાગ્યું. એ પછી અહીં કૃષિ સુધાર કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો, જેમાં ખેડૂતોને ખેતીનો ખર્ચ ઘટાડતી, ઉત્પાદન વધારતી તથા ખેતીને ટકાઉ બનાવતી વિવિધ નવી પદ્ધતિઓની સમજ આપવામાં આવી.

સંસ્થાન માર્ગદર્શનમાં સોહનલાલે માટીનું

ગામમાં ડીએસસી દ્વારા જલ ઉપભોક્તા સંસ્થા, કિસાન કલબ, સ્વયં સહાયતા સમૂહો તથા કિસાન પ્રોડ્યુસર કંપનીની રચના કરવામાં આવી છે. સોહનલાલ જલ ઉપભોક્તા સંસ્થામાં ખેડૂત સદસ્ય છે. એ ઉપરાંત તેઓ કિસાન કલબ તથા કિસાન ઉત્પાદક કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટરમાં પાણ સામેલ છે.

સોહનલાલનાં પણ પત્ની સ્વયં સહાયતા

સોહનલાલ કહે છે કે જૈવિક ખાતરનો ઉપયોગ કરવાને કારણો તેમનો ખેતી ખર્ચ ઘટી રહ્યો છે. પહેલાં ખેતરમાં ચૂરિયાની ૧૫ થેલીનો ઉપયોગ કરવો પડતો હતો તેને બદલે હવે માત્ર છ થેલીથી કામ ચાલી જાય છે.

સમૂહમાં સદસ્ય છે અને તેઓ પણ સમૂહના સંચાલનમાં સક્રિય ભાગીદારી દર્શાવે છે.

સોહનલાલના અંદાજ મુજબ સંસ્થાના માર્ગદર્શનમાં તેમણે જે નવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી તેમાં કુલ રૂ. ૧૬,૭૮૦નું મૂરીરોકાણ થયું તેમાંથી

નિયમિત પરીક્ષણ અપનાવ્યું. ઘઉનો પાક લેવા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવી તથા કિસાન ઉત્પાદક કંપનીમાંથી બીજની ખરીદી શરૂ કરી તથા બાયોપેસ્ટિસાઈડનું ઉત્પાદન પણ શરૂ કર્યું.

જૂનું ઘર

નવું ઘર

રૂ. ૧૧,૦૦૦ની સહાય મળી. આ રોકાણમાંથી હવે તેઓ દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૫૮,૪૦૦નો લાભ મેળવી રહ્યો છે. તેમને આઈ વર્ષથી સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનનો, તથા ચાર વર્ષથી નવી પદ્ધતિથી પાક ઉત્પાદન, વર્મિકમ્પોસ્ટ તથા જૈવિક દવાઓના ઉત્પાદનનો લાભ મળી રહ્યો છે. આ બધી ગ્રવૃત્તિના કુલ આંકડા ગણીએ તો સોહનલાલની કુલ આવક લાખોમાં પહોંચ્યો છે.

સોહનલાલ કહે છે કે જૈવિક ખાતરનો ઉપયોગ

કરવાને કારણે તેમનો ખેતી ખર્ચ ઘટી રહ્યો છે. તેઓ કહે છે, પહેલાં અમારે ખેતરમાં યૂરિયાની ૧૫ થેલીનો ઉપયોગ કરવો પડતો હતો તેને બદલે હવે માત્ર છ થેલીથી કામ ચાલી જાય છે. એ જ રીતે ડિઅપીની છ થેલીને બદલે હવે માત્ર અઢી થેલીથી કામ ચાલે છે. તેને બદલે અમે જાતે જ બનાવેલા વર્મિ ખાતરની ૪૦ થેલીનો દર વર્ષે ઉપયોગ કરીએ છીએ. સોહનલાલ કહે છે કે તેમણે ખેતરમાં રાસાયણિક દવાઓનો ઉપયોગ ઘટાડી દીધો છે અને તેને બદલે દર વર્ષે ૧૦૦ લિટર બાયો પેસ્ટિસાઇડનો ઉપયોગ કરે છે.

ગામમાં કિસાન કલબ તથા મહિલા સમૂહ બનતાં પહેલાં સોહનલાલએ શાહુકાર પાસેથી ઊંચા વ્યાજે રૂ. ૫૦,૦૦૦ની લોન લીધી હતી હવે એ લોન તેમણે પૂરેપૂરી ચૂકવી દીધી છે.

હવે ખેતીમાં સફળતાથી પ્રેરાઈને વધુ આગળ વધવા માટે તેમણે બેંક પાસેથી કોપ લોન પેટે રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ની લોન તથા કિસાન કલબ અને સમૂહ પાસેથી રૂ. ૩૬,૦૦૦ની લોન પણ લીધી છે. અગાઉ સોહનલાલએ શાહુકારનું દેવું હોવાથી પોતાની ઊપજ તેને જ દેવી પડતી હતી હવે તેઓ સીધી મંડીમાં પોતાની ઊપજ વેચી શકે છે.

સોહનલાલને સૌથી વધુ ખુશાલી એ વાતની છે કે તેઓ હવે પોતાના બાળકોને સારું શિક્ષણ આપી શકે છે. ●

પ્રતિકૂળતાઓ સામે જીત મેળવીને પગાભર થયેલાં સ્વમાની મહિલા હિંદાબાઈ

ગામ : અજગાંવ, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

હિંદાબાઈને મળો તો જાણો આખા હિંદાની ગ્રામીણ મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી કોઈ મહિલાને મહયાની લાગણી થાય. હિંદાબાઈ એટલે આપબણે, પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે જીજૂમીને સફળતાના પંથે આગળ વધેલી, સ્વમાની મહિલા.

હિંદાબાઈ મધ્યપ્રદેશના સૌથી પદ્ધતા જિલ્લાઓમાંના એક ઘાર જિલ્લાના કુક્ષી તાલુકામાં અજગાંવમાં રહે છે. ગામમાં મોટા ભાગો ભીલ, ભીલાલા સમાજના લોકો વસે છે. ૪૫ વર્ષનાં હિંદાબાઈ પણ આદિવાસી ભીલાલા સમાજનાં ખેડૂત મહિલા છે. એતી પર જીવતાં નિરક્ષર હિંદાબાઈના પરિવારમાં પતિ, પાંચ પુત્રી અને એક પુત્ર સાથે કુલ આડ સભ્યો છે. આ આખો પરિવાર ૧.૫ એકર

પોતાની જમીન નભતો હતો.

હિંદાબાઈ વર્ષ ૨૦૧૧માં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન કાર્યક્રમ અંતર્ગત પહેલીવાર ડીએસ્સી સંસ્થાના પરિયયમાં આવ્યાં. એ બેઠક પછી હિંદાબાઈ ડીએસ્સી સંસ્થા દ્વારા આયોજિત વિવિધ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં અને આગળ જતાં મહિલા સ્વ સહાય જૂથમાં પણ જોડાયાં.

હુવે હિંદાબાઈના નેતૃત્વમાં સ્વ-સહાય જૂથ રચવામાં આવ્યું છે તથા હિંદાબાઈ નર્મદાવેલી કિસાન પ્રોડયુસર કંપનીનાં સભ્ય પણ છે. તેઓ આ કંપનીમાંથી ખાતર, બીજ, દવા વગેરે ખરીદે છે. સંસ્થા દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી એતીની વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પ્રક્રતિઓ જેમ કે જૈવિક ખાતર,

જૈવિક દવાઈ, પોષણ બગીચા વગેરે પદ્ધતિનો તેઓ ઉપયોગ કરવા લાગ્યાં છે.

હિંદાબાઈએ માટી પરીક્ષાણ, ટેમોન્સ્ટ્રેશન, ઓર્ગેનિક ઈનપુટ વગેરેમાં ભાગ લીધો, તેની સાથોસાથ તેમને સંસ્થા તરફથી વિવિધ પ્રકારનો સહયોગ મળ્યો. જેમ કે સંસ્થાની મદદથી હિંદાબાઈએ એક પોષણ બગીચો વિકસાત્યો તેનો

કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૧,૬૮૫ આવ્યો. તેમાંથી સંસ્થા તરફથી સહભાગી કુદરતી સંસાધન વ્યવસ્થાપન અને કૃષિ વિકાસના માધ્યમથી ખેડૂતો માટે આજિવિકા વૃદ્ધિ કાર્યક્રમ અંતર્ગત રૂ. ૬,૬૦૦નો સહયોગ આપવામાં આવ્યો. સંસ્થા તરફથી હિંદાબાઈને ટેકનિકલ સહયોગ પણ મળ્યો જેને કારણે તેઓ વાર્ષિક રૂ. ૬,૫૦૦ની કમાણી કરી શકે છે.

હિંદાબાઈ કહે છે કે સંસ્થા દ્વારા અમને પોષણ બગીચો આપવામાં નહોતો આવ્યો ત્યારે અમને સહેલાઈથી શાકભાજી ખાવા મળતાં નહોતાં. અમે શાકભાજનું મહત્વ પણ જાણતાં નહોતાં એટલે અમે વારંવાર બીમાર પડતાં હતાં. જોકે પોષણ બગીચા મજ્યા પછી અમે રોજે રોજ શાકભાજી ખાઈ શકીએ છીએ તથા આસપાસના ગામના સગાસંબંધીને પણ મફતમાં શાકભાજી આપી શકીએ છીએ. પોષણ બગીચાને કારણે અમારું સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું અને કમાણીનો એક નવો રસ્તો પણ મળ્યો. અમે બહુ

હિંદાબાઈ કહે છે કે સંસ્થા દ્વારા પોષણ બગીચા મજ્યા પછી અમે રોજે રોજ શાકભાજી ખાઈ શકીએ છીએ તથા આસપાસના ગામના સગાસંબંધીને પણ મફતમાં શાકભાજી આપી શકીએ છીએ. પોષણ બગીચાને કારણે અમારું સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું અને કમાણીનો એક નવો રસ્તો પણ મળ્યો. અમે બહુ

જ રાજી છીએ.

હિંદાબાઈની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાં તેમને પોતાની જમીન ઉપરાંત ૦૧ વિધા જેટલી જમીન ભાડાપણી પર લીધી છે. તેમને હવે એક બણદ પણ ખરીદ્યો પણ છે અને અનાજ રાખવા માટે એક મોટી કોઠી ખરીદી છે. તેઓ પોતાની ત્રાણ દીકરીના લગ્ન કરી શક્યાં છે તથા બે દીકરી તથા એક દિકરાને હોસ્ટેલમા મૂકીને તેમનો સારો અભ્યાસ સુનિશ્ચિત

કરી શક્યાં છે.

હિંદાબાઈ કહે છે કે તેમને અગાઉ વર્ષે માત્ર રૂ. ૭૭૦૦ જેટલી આવક થતી હતી અને ઘર ચલાવવા માટે શાહુકાર તથા સંબંધીઓ પાસેથી કર્જ લેવું પડતું હતું. ઘર માંડ માંડ ચાલતું હોય ત્યાં બચત કેવી રીતે કરવી? પરંતુ ડીએસ્સી સંસ્થાના સાથમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા પછી અને ખેતીમાં નવી પદ્ધતિઓ અપનાવ્યા પછી હવે તેમની કુલ વાર્ષિક આવક વધીને રૂ. ૩૬,૮૩૦ થઈ છે.

અગાઉ હિંદાબાઈને કોઈ સરકારી યોજનાઓ કે સંસ્થાઓની માહિતી નહોતી પરંતુ હવે ડીએસ્સી સંસ્થાના માધ્યમથી તેઓ વિવિધ સરકારી યોજનાનો લાભ લેતા થયા છે.

હિંદાબાઈ કહે છે કે પહેલાં દરેક વાતમાં બહુ ડર લાગતો હતો. હવે અમારી હિંમત ખુલી છે. સંસ્થાની વિવિધ બેઠકોમાં ભાગ લેવાથી અમારી વાતચીતની રીત બદલાઈ છે. વાતાવરણ બદલાયું છે અને જાણકારીને ઓળખાણ પણ વધી છે. ●

જૈવિક ખાતર-દવાઓથી આવકનો નવો સોત ઊભો કરનારા કેલાશભાઈ

ગામ : જામગોઠ, જિલ્લો : દેવાસ, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

મહી, હું ગરીબ ખેડૂત. અમારા બાપદાદાના સમયથી ચાલી આવતી ખેતીની જૂની પદ્ધતિઓથી પોતાનું અને પરિવારનું ભવિષ્ય સુધારવાની આશા રાખતો હતો, પણ એ કદાચ શક્ય નહોતું. પરંતુ જ્યારથી ડીએસ્સી સંસ્થા સાથે જોડાયો છું, તમે માનશો નહીં, હું ઈજ્ઝત અને રૂપિયામાં સતત આગળ વધી રહ્યો છું, આ શબ્દો છે જામગોઠ ગામના ખેડૂત કેલાશભાઈ ધુળજી પટેલના.

કેલાશભાઈનું ગામ મધ્ય પ્રદેશના દેવાસ જિલ્લાના મુખ્ય મથકથી માત્ર ૧૨ કિલોમીટર દૂર છે. ગામની વસતી ૩૪૨૦ છે જેમાં લગભગ ૪૫૦ ખેડૂત પરિવારો છે. ઈંડોર-ભોપાલ હુાઈવે

પરના આ વિસ્તારમાં ઉનાળામાં પાણીની ગંભીર કટોકટી સર્જય છે અને ખેડૂતોમાં ખેતીની નવી ટેકનોલોજીની જાણકારીનો તથા જાગૃતિનો અભાવ તેમના વિકાસમાં એક મોટો અવરોધ બની ગયો હતો. પરંતુ કેલાશભાઈ અને અન્ય ગામલોકોએ ડીએસ્સી સંસ્થાના સાથમાં ડેમ બાંધીને તથા જૈવિક ખેતી પદ્ધતિ અપનાવીને પોતાના જીવનને સુદૃઢ બનાવવાની કોશિશ કરી છે.

૫૭ વર્ષના કેલાશભાઈનું શિક્ષણ અત્યંત ઓછું. આઠ સમ્યોના તેમના પરિવારની આજિવિકા ફ.પ વીધાની ખેતી પર આધારિત છે. કૂવાની મદદથી તેઓ ઘઉંનો રવિપાક તથા સોચાબિનનો ખરીફ પાક લે છે. હું કેલાશભાઈએ આખા ખેતરમાં જૈવિક

ઘેતીની શરૂઆત કરી છે અને તેઓ અન્ય ખેડૂતોને પણ જૈવિક ઘેતી માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેમણે પોતે જૈવિક ખાતર બનાવીને તેને વેચવાનું શરૂ કર્યું છે તથા એ કમાણીમાંથી ગાય ખરીદીને તેને વેચવાનું પણ શરૂ કર્યું છે.

કેલાશભાઈના જીવનમાં આ પરિવર્તન આવ્યું આ વિસ્તારમાં ડીએસ્સીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને કારણે. ડીએસ્સીએ સોનકચ્છ તાલુકામાં વર્ષ ૨૦૧૨માં એકીકૃત જલગ્રહણ વ્યવસ્થાપન કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી. કાર્યક્રમના ગામોમાં કિસાન જાગૃતિ કાર્યક્રમ, વીડિયો શો, તાલીમ અને કાર્યશિબિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગી જેમાં કોઈને

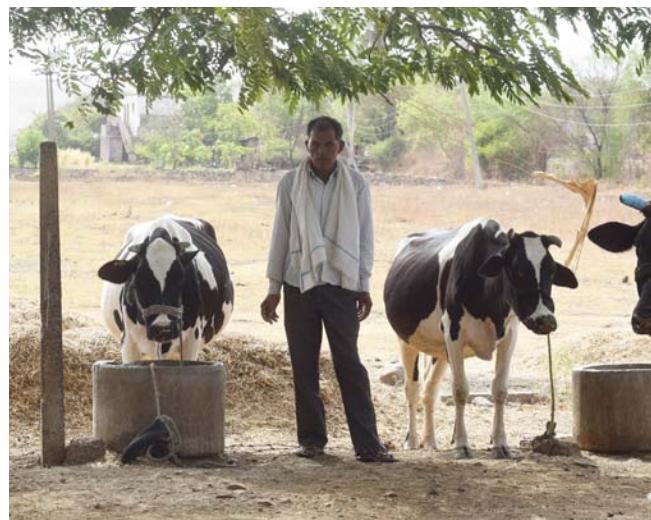
કોઈ રીતે ગામના સૌ લોકો જોડાવા લાગ્યા.

કેલાશભાઈ એપ્રિલ ૨૦૧૫માં ખેડૂત તાલીમ અને પ્રવાસ કાર્યક્રમમાં સહભાગી થયા. એ દરમિયાન તેમને મહુમાં ડીએસ્સી દ્વારા ચાલતા વોટરશેડ કાર્યક્રમ અને વર્મિકમ્પોસ્ટ નિર્માણ વિશે જાણકારી મળી. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીના કેલાશભાઈએ પોતાના ખેતરમાં જ વર્મિ કમ્પોસ્ટ બનાવવાનું શરૂ કર્યું તથા ખરીફ સીજનમાં ર વીધા જમીનમાં પહેલી વાર જૈવિક ખાતરનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

લેપઅનારાને કાર્યક્રમ અંતર્ગત, વર્ષ

“પ્રેરણા પ્રવાસો પર જવાથી જાણકારી તો મળે જ છે, કંઈક નવું કરવાનો ઉત્સાહ પણ જાગે છે. પ્રવાસ અને તાતીમોને પરિણામે હવે મારામાં નિર્ણય લેવાનો અને ઘેતીમાં કંઈ કરી બતાવવાનો જુસ્સો આવી ગયો છે.”

૨૦૧૬માં કેલાશભાઈના ખેતરના ચાર ચક્કિય વર્મી કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવાના ખાડા બનાવવામાં આવ્યા. જેમાંથી દર વર્ષે બે થી ત્રણ વાર ખાતર મળે છે. જે કેલાશભાઈ એક ક્રિવન્ટલના રૂ.

૬૦૦ના ભાવે વેચે છે. કેલાશભાઈ જાણાવે છે કે અગાઉ જેતીમાંથી કમાણી કરવા બજારમાંથી ઘણાં પ્રકારના ખાતર ને દવાઓ ખરીદવી પડતી હતી. એ મોંઘી પડતી અને જાણકારીના અભાવથી નુકસાન પણ થતું. પરંતુ હવે જાતે જૈવિક ખાતર બનાવવાને કારણે જાણકારી વધી અને સાથોસાથ આર્થિક લાભ પણ મળવા લાગ્યો.

આજે કેલાશભાઈની આ મહેનત અન્ય ઐડૂતો માટે પ્રેરણા બની ગઈ છે. હવે જામગોદ ઉપરાંત આસપાસનાં પીપરાવા, દેવાસ, ખોખરીયા વગેરે ગામના લોકો કેલાશભાઈ પાસેથી વર્મી કમ્પોસ્ટ બનાવવાની જાણકારી મેળવીને કમાણી કરવા લાગ્યા છે.

કેલાશભાઈએ કદ્યું કે તેમને વર્મી કમ્પોસ્ટ ઉત્પાદન, પીઓપી તેમો, વર્મનું વેચાણ વગેરે કામમાં કુલ રૂ. ૩૦,૫૫૦ નો ખર્ચ થયો. તેમાંથી રૂ. ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો સંસ્થા દ્વારા સહયોગ મળ્યો.

આ બધામાંથી તેમને હવે નિયમિત સારી આવક મળવા લાગી છે. કેલાશભાઈ કહે છે કે અગાઉ તેમની વાર્ષિક આવક અંદાજે રૂ. ૧,૧૩,૧૦૦ હતી, હવે વર્ધીને રૂ. ૨,૬૨,૮૫૦ થઈ ગઈ છે.

કેલાશભાઈએ હવે ખેતરમાંના કાચા કૂવા અને મકાનને પાકાં બનાવી લીધાં છે. પહેલાં ચાર પશુઓ હતા હવે સાત છે. ઘરમાં ટીવી અને મોબાઇલ આવી ગયા છે. સાથે બચત પણ વધી છે. કેલાશભાઈનાં

પત્નીને ખુશાલી એ વાતની છે કે હવે તેમના પતિ જેતી સંબંધિત કેટલીક નવી પદ્ધતિઓના જાણકાર તરીક ઓળખાય છે અને લોકો તેમની સલાહ લેવા આવે છે.

કેલાશભાઈ પણ કહે છે, પ્રેરણા પ્રવાસો પર જવાથી જાણકારી તો મળે જ છે સાથોસાથ કંઈક નવું કરવાનો ઉત્સાહ પણ જાગે છે. પાછલાં ૩-૪ વર્ષમાં સંસ્થા દ્વારા અનેક વિષયો પર તાલીમ, પ્રેરણા પ્રવાસ યોજાયા, જેમાં નેતૃત્વ ક્ષમતા, જેતીની ઉભાત ટેકનિક, ટેકનિકલ જ્ઞાન, માટીનું પરીક્ષાણ, સંગઠનનું નિર્માણ, સંગઠનને મજબૂત બનાવવું વગેરે બાબતોની જાણકારી મળી.

આ બધાને પરિણામે હવે મારામાં નિર્ણય લેવાનો અને જેતીમાં કંઈક અલગ કરી બતાવવાનો જુસ્સો આવી ગયો છે. કેલાશભાઈ હવે નર્મદા વેલી કિસાન પ્રોડિયુસર કંપનીના માધ્યમથી ખાનગી કંપની સાથે જોડાઈને સોયાબીન કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈને જ્ઞાન અને વધુ આર્થિક લાભ મેળવવા માગે છે. વર્મી કમ્પોસ્ટ સાચવવા તેઓ એક ગોડાઉન પણ બનાવવા માગે છે. ●

ધરના ઉંબરથી મહિલા દૂધ ઉત્પાદક મંડળી સ્થાપવા સુધીની શાંતાબાઈ રાઠોડની પ્રેરણાદાઈ સફર

ગામ : કોંદા, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

પટેલાં અમે ખેતરમાં પાણી માટે વલખાં મારતા અને પાણીના ઉપયોગની સાચી રીત જાણતાં નહોતાં. નહેરનું પાણી સીધે સીધું ખેતરમાં છોડી દેતા હતા. હું એ અમે પાણીના યોગ્ય ઉપયોગ અને વધુ સારા વ્યવસ્થાપનની રીતો શીખ્યા છીએ. નહેરનું પાણી પહેલાં કુવામાં વાળીને પછી જરૂરિયાત મુજબ ખેતરમાં આપીએ છીએ. એમ કહુંને કે જાણે અમે એતી નવેસરથી શીખ્યા છીએ.

આ શષ્ટ્ઠો છે મધ્યપ્રદેશના સોથી પછાત જિલ્લાઓમાંના એક ધાર જિલ્લાના કુલ્લી તાલુકાના કોંદા ગામના ખેડૂત શાંતાબાઈ રાઠોડના.

૪૦ વર્ષનાં શાંતાબાઈ ૧૧મા ઘોરણ સુધી ભાયાં છે. એમના સંયુક્ત પરિવારમાં છ સભ્યો છે.

પરિવાર પાસે ૪.૫ એકર જમીન ખરી પણ જમીન અત્યંત હલકી અને પાણીના સોત પણ ઓછા. એટલે એતીમાંથી ખાસ કંઈ આવક નહું. એતીમાંથી કશું ઉપજતું ન લાગે એટલે શાંતાબાઈનો પરિવાર જમીન બીજા લોકોને ખેડવા પણ આપી દે.

જોકે હું ચિત્ર બદલાયું છે. શાંતાબાઈ પોતાના ખેતરમાં વધુ સારી આવક સાથે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી એતી કરવા લાગ્યાં છે. આ વર્ષે ૪ એકર જમીનમાં ટ્રીપ લગાવવાનું પણ આયોજન છે. શાંતાબાઈ પ્રગતિશીલ એતીમાં એટલાં આગળ વધી ગયાં છે કે હું તેઓ પોતાના અનુભવોથી બીજા લોકોને પ્રોત્સાહન અને તાલીમ આપવા લાગ્યાં છે.

શાંતાબાઈના ગામ કોંદામાં વર્ષ ૨૦૦૮થી

ડીએસસી દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. શાંતાબાઈ સૌથી પહેલી વાર, વર્ષ ૨૦૧૨માં મહિલાઓની એક બેઠકમાં ડીએસસીના સંપર્કમાં આવ્યાં. આ બેઠક મહિલા સમૂહ રચવા

માટે જ બોલાવવામાં આવી હતી ત્યારથી શાંતાબાઈ ડીએસસીની પ્રવૃત્તિઓમાં એવાં જોડાયાં કે ગામમાં જે મહિલા સમૂહ રચવામાં આવ્યો એનાં અધ્યક્ષ પણ શાંતાબાઈ બન્યાં. ગામમાં નર્મદાવેલી કિસાન કંપની, દૂધ તેરીની પણ રચના કરવામાં આવી છે. શાંતાબાઈ તેનાં પણ અધ્યક્ષ છે.

શાંતાબાઈ ડીએસસી સાથે જોડાયાં ત્યારથી સંસ્થા દ્વારા આયોજિત રૂપથી વધુ કાર્યક્રમોમાં

તેમણે ભાગ લીધો છે. વિવિધ તાલીમો, પ્રેરણા પ્રવાસ, સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપન તાલીમ, કાર્યશિબિરો વગેરેમાં ઉત્સાહભેર ભાગ લઈને શાંતાબાઈ ખેતી અને અન્ય રીતે આવક વધારવાની નવી નવી રીતો જાણવા લાગ્યાં.

આ બધાને પરિણામે તેમણે પોતાના ખેતરમાં જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દ્વારાઓનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. માટીનું નિયમિત પરીક્ષણ કરાવવાનું શરૂ કર્યું. ટપક સિંચાઈમાં પણ તેમને ઊંડો રસ પડ્યો.

શાંતાબાઈ કહે છે કે ડીએસસી સંસ્થાના સાથમાં વિવિધ તાલીમો અને પ્રેરણા પ્રવાસોને કારણે તેમને સમજાયું કે ખેતરમાં પાણીનું વધુ સારું વ્યવસ્થાપન કેવી રીતે કરી શકાય.

શાંતાબાઈ કહે છે કે અગાઉ તેમની કુલ વાર્ષિક

શાંતાબાઈ હવે વિવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલમાં પણ નિપૂણ બની ગયાં છે. ગામની ડેરીમાં સામાજિક મતભેદ અને ફેટની સમસ્યા જોવા મળી રહી હતી, પણ શાંતાબાઈએ કઠોર પગલાં લેતાં ડેરીનું કામ ફરી પાટે ચઢી ગયું છે.

આવક રૂ. ૭૦,૦૦૦ હતી. હવે ખેતીમાં નવી નવી પદ્ધતિઓ અપનાવવાને કારણે તેમની વાર્ષિક આવક વર્ધીને રૂ. ૨,૦૧,૬૦૦ જેટલી થઈ ગઈ છે. હવે તેમના ઘરમાં ફિજ, કૂલર, મોટરસાઈકલ વગેરે આવી ગયાં છે.

શાંતાબાઈ કહે છે, હવે જાણો મારી જિંદગી જ બદલાઈ ગઈ છે. હું જે કંઈ કરવા ઈચ્છાં છું તેના રસ્તાઓ ખૂલ્યી ગયા છે. હવે હું પણ ઘણું વિચારવા લાગી છું અને લક્ષ્યો નક્કી કરવા લાગી છું. હવે હું

નર્મદા વૈલી કિશાન પ્રોડ્યુસર કળ્પણી લિ.

શેર ધારક સહગેલગ

શ્વેતામ્બર જૈન ધર્મશાલા, તાલુકાખુર

કોઈ પર આધારિત નથી. ગામના લોકો મને તેરીની અધ્યક્ષ તરીકે બોલાવે ત્યારે બહુ આનંદ થાય છે.

શાંતાબાઈ અને તેમના જેવી ગામની અન્ય મહિલાઓની પ્રગતિકથા હવે અખભારોમાં પણ ચેમકવા લાગી છે.

શાંતાબાઈ પોતાના જીવનમાં પરિવર્તનથી અટક્યા નથી. તેમણે બીજાના જીવન બદલવાનું પણ બીજું ઉઠાવ્યું છે.

હવે તેઓ ગામની મહિલાઓને મહિલા સમૂહ બનાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. ગામની મહિલાઓ તાલીમ પ્રેરણા પ્રવાસ વગેરેમાં જવા તૈયાર ન હોય તો તેમને સમજાવવાનું કામ હુંમેશાં શાંતાબાઈના શીરે હોય. શાંતાબાઈના પ્રયાસોથી જ ગામમાં ૧૫ સહ્યોની તેરીની શરૂઆત થઈ. તેઓ નર્મદાવેલીની કલ્સ્ટર કમિટીમાં હોવાને

કારણે તેમણે પોતાના મહિલા સમૂહોના સદ્દસ્યોને કંપનીમાં જોડ્યા છે અને ખાતર, બીજ વગેરેમાંથી કંપનીમાંથી ફાયદાભરી ખરીદી કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. શાંતાબાઈ પોતે ખેતી ઉપરાંત, સૌંદર્ય પ્રસાધનોની દુકાન, સીવાગકામ વગેરે પણ કરવા લાગ્યાં છે.

શાંતાબાઈ હવે વિવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલમાં પણ નિપૂણ બની ગયાં છે.

ગામની દૂધ તેરીમાં લાંબા સમયથી સામાજિક મતભેદ અને ફેટની સમસ્યા જોવા મળી રહી હતી તો શાંતાબાઈએ કઠોર પગલાં લઈને લગાતાર સમિતિની બેઠકો યોજી અને હવે તેરીનું કામકાજ ફરી પાટે ચરી ગયું છે. છેલ્ચાં ચાર વર્ષમાં શાંતાબાઈની અધ્યક્ષતામાં તેરીએ ૩,૮૦,૨૪૨.૦૬ લિટર દૂધનો વેપાર કર્યો છે. ●

આગાવો પેપારઉધમ દાખલીને સુસ્તીપુરા ગામના લોકોને ચેતનાવંતા બનાવવાનો શાંતાબાઈ ટેગોરનો સંદર્ભ

ગામ : સુસ્તીપુરા, જિલ્લો : ધાર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

૧૫ છે. તેમના સંયુક્ત પરિવારમાં પતિ, ત્રણ પુત્રી, સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી અને તેમની બે દીકરીનો બહુંઘો પરિવાર છે. આદિવાસી ભીલાલા સમાજનો આ પરિવાર નહેર પર પૂરેપૂરી આધારિત બે એકર જમીનમાં બેતી પર નભતો હતો.

અગાઉ સતત આર્થિક ભૌસ અનુભવતા આ પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં બિલખુલ બદલાઈ ગઈ છે. કાચું ઘર પાકું થઈ ગયું છે અને આંગણામાં એક બોલેરો ગાડી પણ આવી ગઈ છે!

તુર્યનાં શાંતાબાઈનો પરિવાર મધ્યપ્રદેશના સૌથી પણત જિલ્લાઓમાંના એક ધાર જિલ્લાના

કુશી તાલુકામાં આલી સુસ્તીપુરા ગામમાં વસે છે. આ ગામ શાહીદ ચંદ્રશેખર આઝાદ સાગર જોબટ સિંચાઈ પરિયોજનાના કમાન્ડ ક્ષેત્રમાં અને તેમથી ૨૦ કિલોમીટર દૂર વસેલું છે.

શાંતાબાઈ વર્ષ ૨૦૧૨માં ડીએસસીના પરિચયમાં આવ્યાં. શરૂઆતમાં એમના ગામમાં ડીએસસીએ એક મહિલા સમૂહની રચના કરી. ડીએસસી આ ગામમાં વર્ષ ૨૦૦૮થી શરૂ કરીને હાલમાં સહભાગી સિંચાઈ પ્રલંઘન, ફૃષ્ટ વિકાસથી બેડૂતોનો આળવિકા વૃક્ષિકાર્યક્રમ, સહભાગીકુદરતી સંસ્થાપન વ્યવસ્થાપનથી બેડૂતોનો આળવિકા વૃક્ષિકાર્યક્રમ વગેરે કાર્યક્રમ ચલાવી રહી છે.

આજે શાંતાબાઈના નેતૃત્વમાં સુસ્તીપુરામાં કુલ

नौ महिलाओं ने ढाना नया करने का, स्वयंसेवी संस्था ने की मदद

खाद बनाकर सुस्तीपुरा की महिलाएं कमा रहीं मुनाफा

शैलेंद्र लड्डा >> सुसारी

जिस आदिवासी वर्ग को पिछड़ा माना जाता है, उसी समुदाय की महिलाएं यदि कुशल व्यवसाय कर परिवार की आय में योगदान देने लगें तो यह बिरला ही कहलाएगा। इस मुस्तोपुरा को 9 महिलाएं वर्षी कम्पोस्ट खाद बना रही हैं। इससे लगभग 50 हजार रुपए का मुनाफा ले चुकी हैं।

तहमील मुख्यालय से महज 8 किमी दूर ही ग्राम मुस्तोपुरा, जहाँ की 9 महिलाओंने कुछ नया करने

की ठारी और उनका साथ दिया एक स्वयंसेवी संस्था ने। समूह की शाताब्दी व चौबाई बताती है कि 9 महिलाओं ने 14770 रुपए से कार्य प्रारंभ किया था। शुरू में 10 कच्चे वर्षी कम्पोस्ट बनाए, जो अब सीमेंटीकृत हैं। आरबीएस फाउंडेशन से 36915 रु. का वित्तीय सहयोग मिला है।

1 लाख 94 हजार का वर्षी खाद का विक्रय कर चुके हैं। समूह में 6 महिला निरस्तर हैं और वे यह कार्य बिना किसी शासकीय मदद से कर रही हैं। -निशा

प्रेरणा लेने आते हैं अन्य

समूह की बसंती बाई य राजमणि लताती है कि दिनांक ढेल साल में इन्हें जो खाद बेचा है, उससे हमें लगभग 50 हजार का मुनाफा हुआ है। पर खाद में भी अब हम सहयोग करने लगे हैं। हमारे इस कार्य को देखने के लिए देवास, मसवार, आलीराजपुर और अन्य पंद्रेश के अधिकारी और महिलाएं भी आती हैं। उन्हें हम पूरी जानकारी देते हैं। -निशा

समूह के कार्य को देखने के लिए बाहर से भी महिलाएं आती हैं।

जिले की कुल आबादी

2185792

महिलाओं की आबादी

1073068

लिंगानुपात

961

आठ महिला जूथ तथा आविश्यामध्यां तेर महिला जूथ अने बे किसान कलब बनाववामां आवी छे.

शांताबाईએ संस्थामां जोडाईने खेतीनी विविध नवी तथा वैश्वानिक पद्धतिओ शीझी. जेम के पहुेलां तेओ कशुं विचार्या विना खेतरमां पाणी आपतां हतां, परंतु हुवे बे पाक वच्चेनुं अंतर, गुणवत्ता, प्रभाष, वावेतर वगेरेनी साची पद्धतिओ अनुसार

शांताबाईना प्रवासोथी गामध्यां ९० शौचालयो बन्यां छे. गामनी महिलाओ सही करतां शीझी गर्इ छे. तेमनी महेनतथी गामध्यां २४ कलाक वीजली भजवा लागी छे अने बे वर्षधी बंध भातानो भंडारो इरी श३ थयो छे.

पाणीनो योऽय मात्रामां उपयोग करी रख्यां छे. शांताबाईना परिवारे जैविक खातर अने जैविक दवा जेवी खेतीनी वैश्वानिक पद्धतिओ अपनावी छे तेमજ संस्थाना माध्यमथी सभूहुमां भरयां पावडर

तथा सौंदर्य प्रसाधन वगेरेना वेचाउनुं काम शरू कर्यु छे.

शांताबाई कहे छे के तेमागे विविध प्रवृत्तिओमां अत्यार सुधीमां ३.२०,०५७नो खर्च कर्यो छे जेमां तेमने अन्य आत्मा विभाग तथा ग्राम संगठनोथी

३. ४,००० तथा दृष्टि विकास कार्यक्रमथी ३. ४,००० नो सहयोग भज्यो छे. जेनी सामे तेमने दूर वर्षे ३. ३२,३८१नो फायदो थयो छे.

આ ઉપરાંત સંસ્થાના માધ્યમથી સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનમાં જોડાણ, જૈવિક ખાતરનો પોતાનો ખેતરમાં ઉપયોગ તથા સામૂહિક રીતે વેચાણ વગેરેને કારણે શાંતાબાઈની આવક લાખોમાં પહોંચી છે.

શાંતાબાઈને પરિવારે પહેલાં શાહુકાર અને સંબંધીઓ પાસેથી રૂ. ૩૫,૦૦૦ જેટલી રકમ

ઉધાર લેવી પડતી હતી જે હવે બિલુકલ લેતાં નથી. હવે તેમણે મહિલા જૂથ તરફથી રૂ. ૫૦,૦૦૦ અને સોસાયટી પાસેથી રૂ. ૬૦,૦૦૦ સુધીનું ઝણ લીધું છે. ગાડી માટે બેન્ક પાસેથી લીધેલી રૂ. નવ લાખની લોન હવે પૂરી થવામાં છે.

પરિવારના બાળકો હવે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ભાગી રહ્યાં છે. હવે પરિવારના સભ્યોના જન્મદિવસ પણ આનંદભર ઉજવવામાં આવે છે.

શાંતાબાઈ કહે છે કીએસસી સાથે જોડાયાં પહેલાં હું માત્ર ઘરની વહુ હતી અને મારા કોઈ વિચારો નહોતા. પરંતુ હવે બલ્લુ મોકું પરિવર્તન આવ્યું છે. મેં ક્યારેય વિચાર્ય નહોતું કે આટલી આગળ વધી શકીશા. હવે હું મારા માટે અને પરિવાર ઉપરાંત આખા ગામ અને સમાજ વિશે વિચારી શકું છું.

શાંતાબાઈ આજે કીએસસી સંસ્થા સાથે મળીને ૨૧ મહિલા જૂથો સંભાળી રહ્યાં છે તેમજ ગામમાં તેમને અત્યાર સુધીમાં ૬૦ શૌચાલયો બનાવાયાં છે. તેમના પ્રયત્નોથી ગામની મહિલાઓ સહી કરતાં શીખી ગઈ છે.

શાંતાબાઈના નેતૃત્વને કારણે ગામમાં ૨૪ કલાક વીજળી મળવા લાગી છે અને બે વર્ષથી બંધ માતાનો ભંડારો ફરી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. શાંતાબાઈ અત્યારે નર્મદાવેલી કિસાન પ્રોડ્યુસર કંપનીના બીઓડી પણ છે.

શાંતાબાઈ હવે આખા ગામની પ્રગતિનું ગ્રતીક બનવા લાગ્યાં છે! ●

મજૂરીની પેઠમાંથી જનાપાવ મહિલા સંસ્થાના સચિવપદે પહોંચેલાં શારદાબાઈ

ગામ : ટીંચા, જિલ્લો : ઈન્દોર, રાજ્ય : મધ્ય પ્રદેશ

સા॥ ચું કહું, હું સાવ અભણા. બીજા સાથે કેમ
વાત થાય એ પણ ન જાણું! પણ હવે
હું અમારા ગામની બે-ત્રાણ સમિતિમાં સચિવ છું.
મારું જાણે જીવન જ બદલાઈ ગયું! આ શબ્દો તર
વર્ષનાં શારદાબાઈના છે. શારદાબાઈ અને તેમનો
પરિવાર મધ્યપ્રદેશના ઈન્દોર જિલ્લામાં મહુ તાલુકામાં
ટીંચા ગામમાં વસે છે. આખા તાલુકામાં આદિવાસી
વસતી છે. સૌની આજિવિકાનો આધાર ખેતી પર
અને ખેતી મોટા ભાગે વરસાદ પર આધારિત.

પરિવારમાં પોતે પતિ-પત્ની અને બે બાળકો.
બે હેકટરના ખેતરમાં એક ટ્યૂબવેલ પણ ખરો પરંતુ
આટલામાં પૂરતી ખેતી થતી ન હોવાથી પતિ પત્ની
બંનેએ રોજના માંડ ૧૦૦ રૂપિયા દરે મજૂરી કરવી

પડે. આવકનું બીજું કોઈ સાધન નહીં.

આ વાત માંડ આઈ-દસ વર્ષ પહેલાંની છે.
હવે શારદાબાઈએ ઘરમાં ગેસ કનેક્શન મેળવ્યું છે.
ઘરના એક ખૂણામાં એલઇડી ટીવી ગોડવાઈ ગયું છે
અને આ નાનકડો પરિવાર ક્યારેક પોતાની મોટર
સાયકલ પર હુંશાબેર ફરવા પણ જઈ શકે છે!

કારણ ફક્ત એટલું કે શારદાબાઈ અને તેમના
પરિવારે પ્રતિકૂળતાઓ સામે ઝગ્યુનીને ખેતીના નવા
વિચારોને આવકાર્યો.

એમના તાલુકાનાં નવ ગામમાં વર્ષ ૨૦૦૯-
૧૦માં રાજીવ ગાંધી જલગ્રહણ ક્ષેત્ર પ્રબંધન
મિશન ભોપાલ, આઈટીસી લિમિટેડ કોલકતા તથા
ડીઓસી અમદાવાદ દ્વારા એક પબ્લિક ગ્રાઇવેટ

પાર્ટનરશીપ મોડેલ પર એક પરિયોજના શરૂ કરવામાં આવી.

આ પરિયોજનાના મુખ્ય ત્રાણ કોમ્પોનન્ટ હતા, વોટરશેડ વિકાસ, આજિવિકામાં વૃદ્ધિ તથા ઉત્પાદન પ્રણાલી અને લઘુઉદ્યમ વિકાસ. જેના અંતર્ગત શારદાબાઈ વર્ષ ૨૦૧૨માં સ્વસહાયતા જૂથ નિમિત્તે ડીએસસી સાથે સંકળાયાં.

જ્ય અંબે નામના આ સ્વસહાય જૂથમાં આજે શારદાબાઈ સચિવ છે. શારદાબાઈ પોતે નિરક્ષર અને ગરીબ હોવાથી શરૂઆતમાં સ્વસહાય જૂથમાં જોડતાં ખચકાઈ રહ્યાં હતાં, પરંતુ હવે તેઓ પોતાના જૂથ અને પોતાની ભેતીનું સફળ સંચાલન કરી રહ્યાં છે અને બધી ગતિવિધિઓમાં ભાગીદારી કરી રહ્યાં છે.

“અમારા સંગઠને ૭૦ ગરીબ બહેનોને જીવન વીમાનો લાભ અપાવ્યો. અમે ગામમાં શરાબબંધી માટે અભિયાન ચલાવ્યું એ વાતનો મને ખૂબ ગર્વ છે.”

આજે શારદાબાઈ જલ ઉપભોક્તા સમૂહ, સ્વસહાયતા સમૂહ, જાનાપાવ મહિલા વિકાસ સમિતિ, મહિલા કિસાન કલબ વગેરે જુદાં જુદાં ગ્રામ સંગઠનો સાથે જોડાયેલાં છે તથા તેઓ વર્મિકમ્પોસ્ટ, નર્સરી, કસ્ટમ હાયરિંગ સેન્ટર, અમૃતપાની, જાનાપાવ સામૂદ્રાયિક કિરાના સ્ટોર વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલાં છે. તેઓ જે સામ્ભુહિક વર્મિકમ્પોસ્ટ યુનિટમાં સંકળાયેલા છે તેમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ.૨,૦૦,૦૦૦ લાખના વર્મિ કમ્પોસ્ટનું વેચાણ થઈ ચૂક્યું છે.

શારદાબાઈના પરિવારે સંસ્થા દ્વારા આયોજિત વિવિધ પ્રકારની તાલીમ તથા પ્રેરણા પ્રવાસોમાં

ભાગ લીધો. ટેકનિકલ જળવ્યવસ્થાપન, ભૂજળ જાણકાર, નાણાકીય જાણકારી, હિસાબ-કિતાબ સંબંધિત તાલીમ, વર્મિકમ્પોસ્ટ, સ્વસહાયતા સમૂહ, જનજીગૃતિ વગેરેની તાલીમમાં જોડાઈને નિરક્ષર શારદાબાઈએ ઘણી કોઇસૂઝ કેળવી લીધી.

શારદાબાઈને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આઈટીસી લિમિટેડ તથા ડીએસસી દ્વારા પ્રવૃત્તિઓના અમલ માટે રૂ.૬૦,૦૦૦ નો સહયોગ આપવામાં આવ્યો. જેમાંથી તેમની પોતાની ભાગીદારી રૂ.૧૨,૦૦૦ છે. આ રકમની મદદથી તેઓ ચાર વર્ષથી બકરી પાલન, વર્મિકમ્પોસ્ટનું ઉત્પાદન અને વેચાણ, નર્સરી વગેરે પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયાં છે.

શારદાબાઈ હવે ખેતરમાં ફૂલારા પદ્ધતિ દ્વારા ખેતી કરે છે અને જૂની પદ્ધતિઓને બદલે નવી ટેકનિક પર ભાર આપી રહ્યાં છે. તેમના ખેતરમાં પહેલાં બીજ ઉપયાર કરવામાં આવતો નહોતો, પણ હવે થાય છે. ખેતરમાં વર્મિકમ્પોસ્ટનો ઉપયોગ થાય છે, અને માટીનું નિયમિત પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. શારદાબાઈ પોતાના ખેતરમાં બીબીએફ, ઝીરો ટીલેજ મશીન, લીફ કલસ ચાર્ટ સોલર લાઈટ ટ્રેપ, ફેરોમેન ટ્રેપ વગેરે જેવી નવી ટેકનિકનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યાં છે.

આજિવિકામાં પરિવર્તન અને નાણાકીય જગૃતિને કારણે પતિ પત્ની બંનેએ પોતાનો વીમો ઉત્તરાવ્યો છે.

આ વિસ્તારમાં ગ્રોઝેક્ટર્ની અન્ય ગ્રવૃત્તિઓને કારણે હુવે આહીં પાણી ઉપલબ્ધ થવા લાગ્યું છે જેથી સૌની આવક વધી છે. સિંચાઈ પણ વધી છે. શારદાબાઈ હુવે પોતાના બાળકોને ખાનગી શાળામાં મૂકી શક્યાં છે. એમની જીવનશૈલી, રહેણીકરણી, ખાનપાન વગેરે બધું બદલાયું છે.

શારદાબાઈ ડીએસસી સંસ્થા ઉપરાંત જાનાપાવ મહિલા વિકાસ સમિતિ, મહુની કાર્યકારી સમિતિમાં સચિવ તરીકે જોડાયેલા છે. ટીંચા ગામમાં તેમાંથી ૭૦ મહિલાઓને સમિતિમાં જોડી છે તથા સૌને પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા વીમા જીવન જ્યોતિ વીમા યોજનાનો લાભ અપાવ્યો છે.

શારદાબાઈનું જીવન હુવે જાણે ધરમૂળથી બદલાયું છે. એક સમયે માંડ પોતાના પરિવારનું માંડ ભરણ પોષણ કરી શકતાં શારદાબાઈએ હુવે ટીંચા અને બડગોંડા ગામમાં મહિલાઓ માટે શરાબબંધી કરવા માટે વિશાળ જનજગૃતિ અભિયાન આયોજિત કર્યું

હતું જેને કારણે ગામમાં શરાબનું વેચાણ ઓછું થયું અને લોકોની ખુશાલી વધી. શારદાબાઈ હુવે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા આયોજિત ગ્રામ સભામાં ઉમંગભેર સંકળાય છે અને ગામની સમસ્યાઓ વિશેની ચર્ચામાં ભાગ લે છે.

શારદાબાઈ કહે છે કે સંસ્થાના સાથથી અમારા વિસ્તારના આદિવાસી ખેડૂતો અને ગરીબ મહિલાઓની આજિવિકા વધી છે અને અમે ઘણાં આગળ વધી શક્યાં છીએ. અમારો આત્મિશ્વાસ પણ વધ્યો છે.

શારદાબાઈનું સપનું બાળકોને ખૂબ ભાગાવી ગણાવીને સરકારી અધિકારી બનાવવાનું છે. ●

પોતાના ગામમાં જમીનનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવાની પહેલ કરી રહેલા આદિવાસી ખેડૂત ગોરયાજુ

ગામ : ગોવર્ધનપુરા, જિલ્લો : કિશનગંજ બારન, રાજ્ય : રાજ્યસ્થાન

સ્ટો ચું કહું તો હું કિસાન સમૂહ સાથે જોડાવા માટે પહેલાં બિલકુલ તૈયાર નહોતો. સંસ્થા એતીની જે નવી રીતો બતાવતી હતી તેમાં પણ વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. આ શબ્દો છે રાજ્યસ્થાનના કિશનગંજ બારન જિલ્લાના ગોવર્ધનપુરા ગામના ગોરયાભાઈના. ગોરયાભાઈનું ગામ બહુ નાનું છે. ગામના ૮૦ ટકા લોકો ગરીબી રેખા નીચે છે અને એતી તથા મજૂરી કરીને આજીવિકા રળે છે.

ગોરયાજુએ પોતે માંડ બીજા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. પરિવારમાં પાંચ દીકરીઓ અને માતા-પિતા પણ એમની સાથે રહે. આટલા બહોળા પરિવારનું ટૂંકી એતીમાં ગુજરાન ચલાવવું બહુ મુશ્કેલ હતું. ગોરયાભાઈની પોતાની ૨.૫

હેક્ટર જમીન છે, પણ તેમાં સિંચાઈનું સાધન માત્ર ટયૂબવેલા છે એટલે એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવી સ્થિતિ હતી.

પરંતુ ધીમે ધીમે ગોરયાજુના જીવનમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે.

આમ તો ગોરયાજુ હજુ ગયા વર્ષે એટલે કે ૨૦૧૭માં ડીએસસીના સંપર્કમાં આવ્યા. ડીએસસી દ્વારા ચલાવતા ફૂઝિ વિકાસ કાર્યક્રમની તાલીમમાં તેઓ જોડાયા હતા. તેમના ગામમાં ડીએસસી દ્વારા ફાર્મર ફિલ્ડ સ્કૂલની રચના કરવામાં આવી જેમાં ગોરયાજુ પણ એક સભ્ય તરીકે જોડાયા.

ડીએસસી દ્વારા ગોવર્ધનપુરા ગામાં વર્ષ ૨૦૧૭થી જે યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે તેમાં

ઘેડૂતોને ખેતીનો ખર્ચ ઘટાડવો, ઉપજ વધારવી, મેડ બંધાણ કરવું, ટોપ તેમ બાંધવા તથા ખેતીમાં નવી ટેકનિકોનો પ્રસાર કરવો તેમજ વાડી પરિયોજનાથી ઘેડૂતોની આવક વધારવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

ગોરયાળુએ ડીએસસી દ્વારા આયોજિત ૮ તાલીમ અને પ્રેરણા પ્રવાસોમાં ભાગ લીધો જેમાંથી તેમને માટીનું પરીક્ષાણ કરાવવાનું મહત્વ, જૈવિક દવાઓ બનાવવાની તાલીમ, કિસાન વૈજ્ઞાનિક કાર્યરશાળા વગેરે બાબતોની ખાસ્સી જાણકારી મળી.

એ બધામાં ગોરયાળુને વર્મિકમ્પોસ્ટ બનાવવામાં ખાસ રસ પડ્યો. સંસ્થાના સહયોગમાં તેમણે પોતાના ખેતરમાં વર્મિકમ્પોસ્ટ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. ગોરયાળ કહે છે કે તેમણે કુલ રૂ. ૫,૩૦૦નું રોકાણ કરવાનું થયું તેમાંથી સંસ્થા તરફથી રૂ.૨૫૦૦ની સહાય મળી તથા તેમણે પોતે ગોબર, મજૂરી તથા આર્થિક યોગદાનરૂપે રૂ.૨૮૦૦ ઉમેર્યા.

આમાંથી ફક્ત એક વર્ષમાં ગોરયાળુએ પોતાના ખેતરમાં ખાતર પેટે થતો રૂ.૪૦૦૦નો ખર્ચ બચાવી લીધો છે. આ પહેલાં ગોરયાળની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી. તેઓ ખરીફ અને રવિ પાક લેતા પરંતુ સિંચાઈ અને ખાતર તથા દવાઓ પાછળ મોટો

ખર્ચ થઈ જતો હતો. હવે સંસ્થાના માર્ગદર્શનથી ગોરયાળુએ પોતાના ખેતરમાં માટીનું નિયમિત પરીક્ષાણ, પાકમાં પરિવર્તન, વીભીએફ, ડીએસઆર, ઝીરો ટિલેજ વગેરે જેવી નવી પદ્ધતિઓ અપનાવી છે. પોતાના ખેતરમાં હવે તેઓ જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. જેને કારણે ખેતીમાં થતો ઘણો ખર્ચ ઘટ્યો ગયો છે.

ગોરયાળ કહે છે કે અગાઉ તેમને રૂ. ૧,૫૨,૨૦૦ની વાર્ષિક આવક થતી હતી. હવે તેમની આવક વધીને રૂ. ૨,૨૮,૩૦૦ થઈ છે. પહેલાં ગોરયાળ શાહુકાર પાસેથી પાંચ ટકાના ઊંચા વ્યાજે રૂ. ૬૦,૦૦૦ સુધીની રકમ ઉધાર લેતા હતા જે હવે તેમણે પૂરેપૂરી ચૂકવી દીધી છે અને શાહુકારને બદલે બેંકમાંથી રૂ. ૫૦ લાખની લોન લીધી છે. બીજી તરફ ખેતરમાં જૈવિક ખાતર અને જૈવિક દવાના ઉપયોગને કારણે જમીનની ઉપજ ક્ષમતા ધીરે ધીરે વધી રહી છે.

એક સમયે જે ગોરયાળ કિસાન સમૂહમાં જોડાવા પણ તૈયાર નહોતા એ જ ગોરયાળ હવે બીજા ઘેડૂતોને સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છે. ●

નાના ખેડૂતોને કૃષિયંત્રો અને જૈવિક ખાતર-દવાઓની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં ઉજ્જવલાજ

ગામ : પીંપરી પેંડાર, જિલ્લો : પૂરો, રાજ્ય : મહારાષ્ટ્ર

ગુજરાતાની ઘાડગે એક શેતકરી ભગિની છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના પૂરો જિલ્લાના પીંપરી પેંડાર ગામના રહેવાસી ઉજ્જવલા પોતાના પરિવારનું ભરણ પોખરણ ખેતી અને સિલાઈ કામ કરીને કરે છે. ૨૦૧૪ સુધી તેમની પાસે ખેતીનું સાધન માત્ર ખેતી હતું. ત્યાર પછી તેઓ અસ્થવિનાયક શેતકરી મહિલા બચત ગટ નામના બચત ગટમાં જોડાયા જેની માસિક બચત રૂ. ૧૦૦ હતી.

વર્ષ ૨૦૧૬ તેઓ ડીએસસી સાથે જોડાયા અને કૃષિ મિત્ર બનીને તેઓ સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યમાં પોતાનું યોગદાન દેવા લાગ્યા. ગટના માધ્યમથી તેમણે શેતીશાળા બનાવવાની શરૂઆત કરી જેમાં તેમને ખેતી વિશે માર્ગદર્શન મળ્યું. આ નવી જાણકારીની

મદદથી તેમણે પોતાના ખેતરમાં થતો ખર્ચ ઘટાડ્યો અને વધુ ઊપર મળવાની શરૂ થઈ. પાણીનું મહત્વ સમજુને તેમણે ખેતરમાં ટ્રીપ પદ્ધતિનો ઉપયોગ પણ શરૂ કર્યો.

ધીરે ધીરે તેમણે શેતીશાળાથી પોતાના ગટને ડીએસસીના માર્ગદર્શનથી કૃપિ વિભાગના આત્મા કાર્યક્રમમાં જોડ્યો જેથી તેમને ખેતી સંબંધિત વધુમાં વધુ સરકારી લાભો મળી શકે. આ વિભાગ સાથે જોડાઈને તેમણે એક સોયાબીન સેપરેટર અનુદાન સ્વરૂપે મેળવ્યો. હવે તેઓ આ સેપરેટરને પોતાના ગટના માધ્યમથી ખેડૂતોને ભાડા પર આપે છે અને આ રીતે તેમણે પોતાની આવક બમાણી કરી છે. આ સાથે તેમને ખેતર માટે સારી ગુણવત્તાના બીજ અને

ખાતર પણ મળવા લાગ્યાં.

૨૦૧૬માં આ મહિલાઓનો આત્મવિશવાસ વધારવા માટે તેમને સંસ્થાના સાથમાં ‘ખેતઅંજાર બેંક’ આપવામાં આવી. આ યોજના હેઠળ તેમને ૧૧ ઓંજાર મળ્યાં જેનો ઉપયોગ કરવાથી તેમની આવક એક વર્ષમાં સરેરાશ રૂ. ૩૦,૦૦૦ જેટલી વધી ગઈ.

ઉક્ખ્વલાળ કહે છે કે સંસ્થા સાથે જોડાવાને

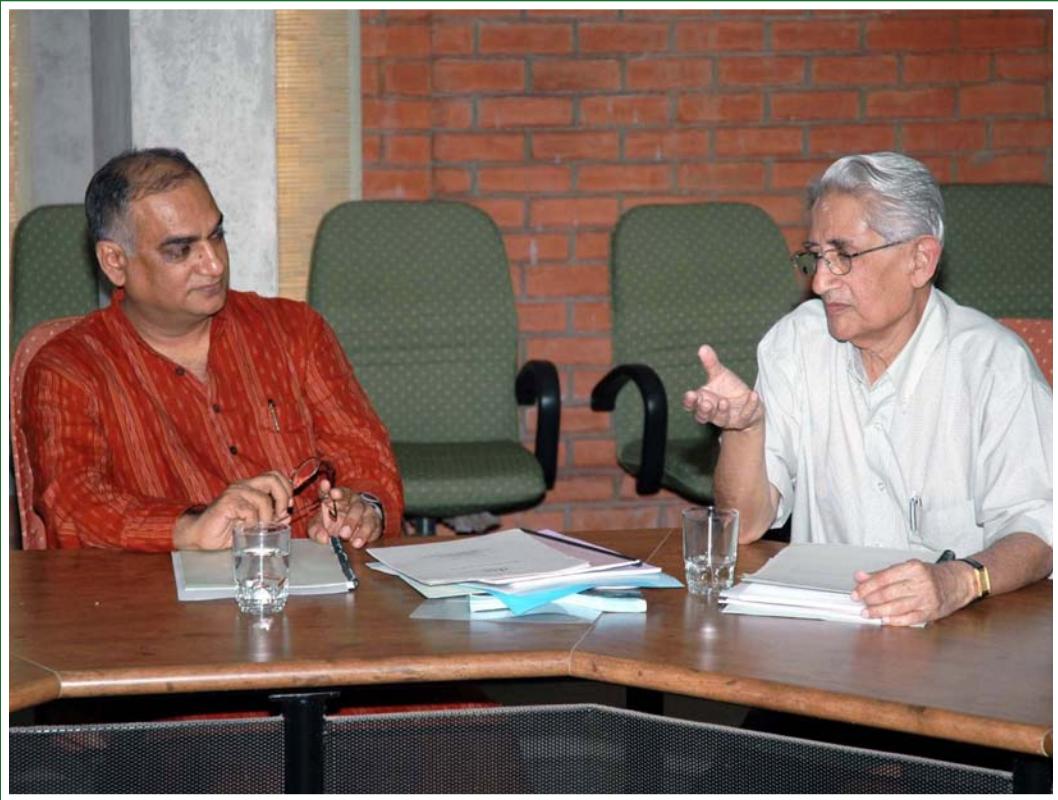
કારણે અમને ખેતી સંબંધિત ભરપૂર માર્ગદર્શન તો મળ્યું સાથોસાથ એટલો આત્મવિશવાસ તેજવાયો અને ક્ષમતા પણ વધી કે અમે ખરા અર્થમાં પગાભર થઈ શક્યાં. હવે અમને એક નવી દિશા મળી છે. હવે મારો પ્રયાસ એ છે કે હું બીજી મહિલાઓને પણ પ્રોત્સાહન આપું જેથી મારી જેમ અમનું જીવન પણ બદલાય. ●

ગામતોકો સાથે ડીએસસી ટીમ

શ્રી વિજય મહાજન, વર્તમાન અધ્યક્ષ, ડીએસસી અને સ્થાપક અધ્યક્ષ શ્રી અનિલ શાહ

ડીએસસી બોર્ડ

ડીએસસી ટીમ

ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર

મારુતિનંદન વીલા, સરકારી ટ્યૂબવેલ પાસે, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

ફોન: (૦૨૭૧૭) ૨૩૫૮૮૮૪, ૨૩૫૮૮૮૫, ફેક્સ: (૦૨૭૧૭) ૨૩૫૮૮૮૭

Email: dsc@dscindia.org, dscbopal@gmail.com

website: www.dscindia.org